

ئالنگارییه‌کانی به‌رده‌م زمانی کوردی (ههریمی کوردستانی عێراق به نمونه)

مسته‌فا ره‌زا مسته‌فا¹

به‌شکی زمانی کوردی، کۆلیژی زمان، زانکۆی چه‌رموو، چه‌مچه‌مال، ههریمی کوردستان، عێراق.

پوخته:

زمانی کوردی هاوشیوهی میژوی ژیان و به‌ره‌وپیش‌چونی ئاخپوه‌رانی، به‌رده‌وام به‌پیی بارودۆخ و که‌تواره نوییه‌کانی قوناغه جیاوازه‌کان توشی هه‌لبه‌ز و دابه‌ز و گۆران هاتوه، جا له‌م رپه‌وه‌شدا، زۆر جار هه‌وراز و نشیوییه‌کانی به‌رده‌م زمانی کوردی وایان کردوه، که ئاهیک به به‌ر ئه‌م زمانه‌دا بیته‌وه، یاخود به پیچه‌وانه‌وه تا ئاستی فهوتان و له‌ناوچون هه‌ولی کۆژاندنه‌وه و ته‌په‌سه‌رکردنی دراوه و رپگهی فراژوبون و گه‌شه‌سه‌ندنی لینگیراوه، بۆیه ئه‌م توژیینه‌وه‌یه، ده‌یه‌ه‌ویتی، تیشکۆ بخاته‌سه‌ر قوناغیکی دیاریکراوی زمانی کوردیی/ له ههریمی کوردستانی عێراق، که ئه‌ویش قوناغی دواي راپه‌رینه، چونکه زمانی کوردی له‌م به‌شه‌دا جگه‌له‌وه‌ی که شاراوه نییه، گه‌شه‌وه گۆرانی به‌خۆوه بینیوه، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا، له ئه‌نجامی نه‌بونی سیاسه‌ت و پلانی زمانی و نه‌بونی چوارچۆیه‌یه‌کی رونی زانستی و نیشتمانی بۆ بردنی ئه‌م زمانه به ئاراسه‌ته‌ی که‌ناریکی ئارام، وایکردوه که له‌م قوناغه‌دا به هۆکاری جیاواز زمانی کوردی له‌به‌رده‌م چه‌ندین ئالنگاری و له‌پوداوه‌ستانی ناوخوای و ده‌ره‌کی

بیته‌وه. هه‌ربۆیه له توژیینه‌وه‌که‌دا هه‌ول‌دراوه قامک له‌سه‌ر که‌موکۆپی و له‌پوداوه‌ستانه‌کان دابنریت، به‌لکو له رپگهی وه‌ها کاریکه‌وه بتوانریت ئالنگارییه‌کانی به‌رده‌م زمانی کوردی و هۆکاره‌کانی و قوناغه‌کانی گۆرانی ئه‌م زمانه بخرینه‌پو، تا لایه‌نی په‌یوه‌ندیدار له رپگهی دانانی پلان و سیاسه‌تی زمانیه‌وه، بتوانریت رپگه‌چاره‌ی گونجاو بۆ ئه‌و ئالنگاری و له‌پوداوه‌ستانانه بدۆزیته‌وه، له‌م روه‌وه زمانه‌وانیکی وه‌ک (کریستال) له پیدانوی مانه‌وه‌ی زماندا پرس‌یار ده‌کات و ده‌لیت: (چۆن زمانه‌که‌مان ده‌پاریزین؟)، له وه‌لامدا ده‌لیت: سنی هۆکار له پاراستنی زماندا بایه‌خی گه‌وره‌یان هه‌یه، ده‌بی خه‌لک خۆیان زمانی خۆیان خۆشبووی و رپگا له مه‌رگی بگرن، و حکومه‌ته‌که‌ش‌یان هاوکاریان بکات، سنیه‌م پاره‌ی پیویستی مانه‌وه و گه‌شه‌پیدانی فه‌راهه‌م بکری، په‌ره‌پیدانی زمان پیویستی به پاره‌یه‌کی ئه‌ستوره‌)) (کریستال، ۲۰۲۰: ۱۷۳).

که‌واته بۆ ئه‌وه‌ی زمانی کوردی بپاریزریت و به‌دوربگیردریت له له‌ناوچون و مه‌رگ، پیویسته‌ته‌خه‌مخۆران و لایه‌نه په‌یوه‌ندیداره‌کان ئاورپکی جدی له ئه‌م زمانه بده‌نه‌وه و له کۆتاییدا له‌سه‌ر ئاستی حکومه‌ت و وه‌زاره‌ته په‌یوه‌ندیداره‌کان و ده‌سته و گروپه که‌لتورییه‌کان و ته‌نانه‌ت هاوولاتیانیش، بپاریزن و راژه‌ی بکه‌ن، چونکه وه‌ک پیشتر خستمانه‌پو، به باوه‌ری زمانه‌وانیکی وه‌ک (کریستال)، مانه‌وه‌ی زمان، په‌یوه‌سته به خۆشویستی ئاخپوه‌رانی و هه‌بونی سیاسه‌تی زمانی له‌لایه‌ن حکومه‌ت و ده‌زگا فه‌رمیه‌کانه‌وه و دانانی بودجه و پاره‌یه‌کی زۆر بۆ چاودیریکردن و

کلپه وشهکان: ئالنگاری، پاراستنی زمانی کوردی، زمانی کوردی، ئالنگارییه دهرهکییه کان، ئالنگارییه ناوهکییه کان، پلان و سیاسهتی زمانی.

پاژهکردنی و بهکارهیتانی له بوار و مهوادی جیاوازا.

Article Info:

DOI: 10.26750/Vol(10).No(1).Paper20

Received: 24-April-2022

Accepted: 30-May-2022

Published: 29-March-2023

Corresponding Author E-mail:

mustafa.mustafa@charmouniversity.org

This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0

Copyright©2022 Journal of University of Raparin.

پیشهکی:

تویژینهوهکه، به ناویشانی (ئالنگارییهکانی بهردهم زمانی کوردی - ههریمی کوردستانی عیراق به نمونه)یه، له کاره زانستییهدا ههولداوه گرنگترین ئالنگاری و کۆسپ و لهمپهرهکانی بهردهم زمانی کوردی و فاكتهرهکانی نههیشتنی ئالنگارییهکانی ئەم زمانه، له م بهشهی کوردستاندا/ههریمی کوردستانی عیراق، وهک نمونهی ژیر تویژینهوهکه، به شیوهیهکی زانستی و تا پادهیهک رهخنهگرانه بخرینهرو.

هۆی ههلبژاردنی وها ناویشانیکیش بو کارکردن له م قوناغهدا، دهگهریتهوه بوئهوهی که له ئەنجامی خویندنهوهی بارودۆخی ئیستای زمانی کوردی و ههلینجان له ئەو کهتواره ناههموارهی که زمانی کوردی، له م بهشهی کوردستاندا پیندا تیپهپدهبیت، گهیشتوینهته ئەو باوهپهی که ئەم زمانه ئیستا له بهردهم چهندن ئالنگاری جدیدایه، ئەگهر به وشیارانهوه مامهلهی لهگهلا نهکریت و لایهنی پهیوهندیار ههوللی لبردنی کهندوکۆسپ و لهمپهرهکانی بهردهمی نهدهن و ریگهی گهشهسهندن و بالانمای بو والا نهکن، ئەوا ههپهشهگهلیکی راستهقیه له دهرگای زمانی کوردی وهستاون و بونهته هۆی لاوازکردن و کهم ئهرزشکردنی پیگهی زمانی کوردی و له م پوهوه ئەم تویژینهوهیه به کاری سههرکی و له پیشینهی خۆی دهزانیت، که تیشکو بخاتهسه گرنگترین ئەو ئالنگارییهکانه و ههوللی دهستنیشانکردنی ریگرییهکانی بهردهم گهشهسهندن و فراژوبونی زمانی کوردی بدات، ئەمه جگهلهوهی که تویژینهوهکه دهیوهیت، ریگهچارهی گونجاویان بو پیشنیاز بکات، تا بهلکو ببیتههۆی لبردنی ئالنگاری و کهند و کۆسپهکانی بهردهم زمانی کوردی.

دیاره ئامانجیش له خستنهپوی گرنگترین ئالنگارییهکانی بهردهم زمانی کوردی، جگه له پیشچاوخستن و پونکردنهوهیان، هاوکات مهبهستی سههرهکییشمان ههولداوه بو پیشچاوخستن و تیشکو خستنهسهر بابهتیکی وا گرنگی ههنوکهیی، پهیوهستدار به ئاسایشی نهتهوهی و بون و مانهوهی کوردهوه، ئەوهیه که تا له م ریگهیهوه

دهسهلاتی کوردی و لایه نه په یوه ندییداره کان خویانی لی به خودان بکهن و سنوریک بو ئه و بی دهرهستی و خونه بانکردنانه له کهسیکی گرنگی وهک زماندا دابنن و شکو و پیگه و بهها بو ئه م زمانه بگپرنه وه، ئه گهر وا نه کهن، ئه وا داها تو گه واهیده ری له ناوچون و مردنی زمانی کوردی ده بیته.

تویژینه وه که؛ په پرهوی له ریبازی په سنی شیکاری کردوه، به شیوهیه کی رومالی و خستنه پوی هه ولیداره، گرنترین ئالنگارییه کانی به ردهم زمانی کوردی له م قوناغه دا بخاته پو، هاوکات له گه ل خستنه پوشدا به شیوهیه کی ره خنهی هه ولیداره شروقهی ئالنگارییه جیاوازه کان بکات و هوکار و چاره سه رییه کانیشی بو لایه نی په یوه ندییدار بخاته پو، تا له ریگه یه وه بتوانریت زمانی کوردی له و قهیران و ئالنگارییه قوتار بکریت و به ره و که ناریکی ئارام و ئاسویه کی رون ئاراسته بکریت.

له م تویژینه وه یه دا؛ هه ولدراوه سه ره تا به شیوهیه کی گشتی له سه ر چه مک و واتای (ئالنگاری) و (زمانی کوردی) قسه بکریت، پاشان به بروای لیکوله ری تویژینه وه که ئالنگارییه کانی بو دو جو ری (دهره کی) و (ناوه کی) پۆل کردوه، په یوه ست به م دابه شکردن و پۆلینکردنه شه وه هه نگاوه کانی تویژینه وه که ی پیبه پی به شیوهیه کی (په یژهی - تدریجی) به کو تا گه یان دوه، هاوکات گرنترین ئه نجامه کان و پوخته ی تویژینه وه که به زمانه کانی ئینگلیزی و عهره بی و لیستی سه رچاوه کانیش ⁽¹⁾ له کو تاییدا خراونه ته پو.

1/1) چه مک و واتای ئالنگاری:

وشه ی ئالنگاری، که له ئیستای زمانی کوردییدا وهک چه مکیکی پامیاری زیاتر خوی دهنوینی، به پیی (فه رهنگی وشه نامه)، وشه یه کی زاری هه ورامییه، به شیوه کانی (ئالنگار/ئالنگاره = دهسته ویه خه، ئالنگار بی یه ی = دهسته ویه خه ی کوتوپری، روبه رپوبونه وه، ئالنگاری = دهسته ویه خه ی) ها توه. (بیدار، 2010: 27)، هه ر سه باره ت به چه مک ی ئالنگاری، (هه رشه می) له مالپه ری (ریزمانی کوردیدا)، دهنوسیت: (له زاری هه ورامیدا واتای روبه رپوبونه وه دهسته ویه خه بون ده دات، وشه که ده گه ریته وه سه ر زاراوه یه کی کونی سه ربازی)، له پوی زمانه وانیه وه وشه که لیکدراوه و له (ئالنگ+نگار) پیکهاتوه، به جو ری که به شی یه که می (ئالنگ/ئالنگی) بریتیه له شوره، دیواری پان و که ندپ، که له چواردهوری دژ و قه لای سه ربازی لیدراوه، بو سودلیوه رگرتنی، تا قه لاکه له په لامارده ران بپاریزیت، هه روه ها به شی دوه می (ئه نگار/هه نگار)، ده چپته وه سه ر وشه ی په هله وی hangar، به واتای دیتن، سه یرکردن، ... به مجوره وشه که (ئالنگنگار) له سه ر زاران بوته (ئالنگار)، که واتای (دیده وان) ده دات، واته ئه و که سه ی که له سه ر قوله و شوره و دیواری قه لاوه نیگاوانی ده کات. ⁽²⁾

هاوکات ئه م زاراوه یه، له بواری سیاسی و دواتر راگه یاندنی کوردییدا، بو یه که مجار (نه وشیروان مسته فا ئه مین)، له میانه ی وتاری ریکه وتنی نیوان (یه کیتی نیشتمانی کوردستان و بزوتنه وه ی گو ران)، له به هاری 2016 دا، به واتای (قهیران و ته حه دیات)، به کاریهینا، له به شیک له وتاره که یدا وتی: (ئیسنا هه ری می کوردستان دو چاری ئالنگاری سیاسی و ئالنگاری ئابوری بوته وه)، ⁽³⁾ له و ریکه وته به دواوه له مه یدانی کاری پامیاری و راگه یاندندا، به واتای کیشه و گرفت و له مپه ر و هه ره شه کانی به ردهم کاری سیاسی و حیزبی و به ریوه بردن و لایه نی ئابوری و ... هتد به کارهاتوه. ئیمه لی ره دا به واتای ئه و کو سپ و ئاریشه و له مپه رانه به کارمانهیناوه، که

دەبنەهۆی لاوازی و بێپیزی و کەم برشتی زمانی کوردی و وایانکردووە، کە زمانی کوردی نەتوانیت بۆ بواره جیاوازهکان پهلبه‌هاوێژیت و به‌کاربهێنریت، له نمونه‌ی بواره‌کانی: (زانست و په‌روه‌رده، پۆشنیبری، به‌پێوه‌بردن، بازرگانی، ته‌کنه‌لوژیای زانیاری، به‌رنامه‌نهرمه‌کان (پروگرامه‌کان)، وه‌رگێران و دادگاگان، ...هتد) (٤).

٢/١) زمانی کوردی:

کوردی/کرمانجی زمانی کورده. خه‌ملاندنه‌کان ده‌رباره‌ی ژماره‌ی کورد زۆر جیاوازن و دورن له یه‌کتربیه‌وه: له ئاماریکی سالی (٢٠١٢)دا، ژماره‌که به (٢٧,٣٨٠,٠٠٠) دانراوه و له سه‌رچاوه‌یه‌کی تریشدا به نزیکه‌ی (٥٥,٠٠٠,٠٠٠) خه‌ملێنراوه. بۆ هه‌ندیکی تریش، ده‌شی کوردستان ئه‌مرۆ نیشتمانی چلوشه‌ش ملیۆن ئاخێوه‌ری زمانی کوردی بێت. (مه‌حوی، ٢٠١٦: ٤٠).

زمانی کوردی، ده‌گه‌رپێته‌وه بۆ خێزانه‌ی زمانی هیندوئه‌وروپیه‌کان و یه‌کێکه له لقه سه‌ره‌کییه‌کانی خێزانی زمانه ئێرانییه‌کان و سه‌ر به‌ گروپی باکوری پۆژئاوای زمانه ئێرانییه‌کانه، له‌م روه‌وه (شیخولئیسلامی) ده‌نوسیت: ((زمانی کوردی زمانیکی گه‌وره‌یه، به‌ لایه‌نی که‌مه‌وه له پینچ دیالیکت پیکدیت، که بریتین له: (کوردی باکور – کورمانجی، کوردی ناوه‌راست – سۆرانی، کوردی باشور – کرمانشانی/فه‌یلی/که‌له‌هۆپی – زازاکی و گۆرانی/هه‌ورامی)، ... له‌سه‌ر بنچینه‌ی زانستی زمان و زانستی کۆمه‌لایه‌تی زمان، ئه‌م پۆلینکردنه‌ی زمانی کوردی له‌ زمانی عه‌ره‌بی و تورکی جیا‌ده‌کاته‌وه، له‌پال زمانی داری و به‌لوجی و په‌شتو و فارسی دایده‌نیت)). (شیخولئیسلامی، ٢٠٢٠: ٥٠).

میژوی زمانی کوردی (٥)، وه‌ک میژوی نه‌ته‌وه‌ی کورد میژویه‌کی نارون و لیلی هه‌یه، به‌ حوکمی نه‌بونی به‌لگه (دۆکیومینت)ی نوسراو و نه‌بونی کیانی سه‌ربه‌خۆی نه‌ته‌وه‌یی و بارودۆخی ناله‌باری جوگرافیای سروسشتی و پامیاری ناوچه‌که، هه‌ربۆیه‌ گه‌راندنه‌وه‌ی زمانی کوردی له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی زانستی و ئارکیۆلوژی و مرۆناسی بۆ سه‌ره‌تایه‌ک، کاریکی ئاسان نییه، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا زمانی کوردی وه‌ک نه‌ته‌وه‌ی کورد، که پیکهاته‌یه‌کی تیکه‌لی له‌ گه‌لانی دانیشتوانی په‌سه‌نی چیاکانی زاگرووس و شه‌پۆلی هاتنی گه‌لانی تر له‌وانه‌ش میدیه‌کان بۆ ناوچه‌که هه‌یه، له‌پاش پوختنی ده‌وله‌تی ماد له ٥٥٠ پ.ز، له‌لایه‌ن (کۆرش)ی کچه‌زای (ئاستیاگ)ی دوا پاشای میدیه‌کان و گرتنه‌ده‌ستی ده‌سه‌لات، له‌لایه‌ن هه‌خامه‌نشیه‌یه‌کانه‌وه، بۆیه له‌و میژوه به‌دواوه‌ی زمانی کوردی وه‌ک نه‌ته‌وه‌ی کورد به‌رده‌وام له‌ شه‌ری مانه‌وه و خۆسه‌لماندن و نه‌توانه‌وه‌دا بوه.

٣/١) پۆلینکردنی ئالنگارییه‌کان:

دیاره بۆ خسته‌نپه‌وی گرنگترین ئالنگارییه‌کانی به‌رده‌م زمانی کوردی و به‌ مه‌به‌ستی زیاتر پونکردنه‌وه‌ی جووری ئالنگارییه‌کان و به‌ ئامانجی هاوکاریکردنی خوینهران، لی‌کۆله‌ر له‌م توێژینه‌وه‌یه‌دا بۆ (ئالنگارییه‌ ده‌ره‌کییه‌کان و ئالنگارییه‌ ناوه‌کییه‌کان) جیا‌کردنه‌ته‌وه، که ئه‌وه‌ی یه‌که‌میان که‌متر له‌ ژێر رکیف و توانای لایه‌نی په‌یوه‌ندی‌دار (حکومه‌ت) دایه، بۆیه جله‌و‌کردنی ئالنگارییه‌ ده‌ره‌کییه‌کان کاریکی ئاسان نییه، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا به‌ بونی سیاسه‌ت و پلانی وردی زمانی، ده‌توانریت کاریگه‌رییه‌کانی که‌م بکریته‌وه، هاوکات جووری دوه‌میان، که به‌ (ئالنگارییه‌ ناوه‌کییه‌کان) ناومان بردون، ئه‌م جووره‌یان، که خۆی له‌ کۆمه‌لیک ئالنگاری و له‌مپه‌ری به‌رده‌م

زمانی کوردییدا ده‌بینیته‌وه، شه‌پۆله‌که‌ی له ناوه‌وه‌یه و به بر‌وای ئیمه خراپ به‌رپۆه‌بردن و ناتهن‌دروست مامه‌له‌کردنی شاره‌زایان و پسپۆران و خه‌لکی به‌گشتی و لایه‌نه په‌یوه‌ندی‌داره‌کانی ده‌سه‌لاته جیاوازه‌کانی هه‌ریم له نمونه‌ی ده‌سه‌لاته‌کانی (یاسادانان و چاودیری، جیه‌جیکردن و ..هتد)، بونه‌ته هۆکاری هاتنه‌ئارای ئه‌م جۆره‌یان.

١-٣/١) ئالنگارییه ده‌ره‌کییه‌کان:

ئیمه هه‌ولده‌ده‌ین گرن‌گترین ئالنگارییه ده‌ره‌کییه‌کان، له چه‌ند وه‌چه پارێکدا بخه‌ینه‌رو، که ئه‌وانیش:

١-٣/١) هه‌ژمونی زمانی ئینگلیزی:

ئه‌وه‌ی که رونه، ئه‌وه‌یه زمانی ئینگلیزی و فراوانی به‌کاره‌ینانی ئه‌م زمانه له سه‌رجه‌م کایه جیاوازه‌کانی ژبانی مروّفا له بواره‌کانی: (زانستی، ئابوری، ته‌کنه‌لوژی، رۆشنییری، کۆمه‌لایه‌تی، ...هتد)، ره‌نگیداوه‌ته‌وه و بوته‌ته جیه‌گی مه‌ترسی و لاوازکردنی پینگه و پایه‌ی زمانه‌کانی تر، چونکه زمانی ئینگلیزی به‌حوکمی بالاده‌ستی و لاتانی (ئه‌مریکا و به‌ریتانیا) له بوار و کایه جیاوازه‌کانی: (پامیاری، ئابوری و سه‌ربازی و ته‌کنه‌لوژی و ...هتد)دا، وایکرده، که شوین به‌ زمانه‌کانی تر لیژبکات و جۆریک له مه‌ترسی بۆ زمانه‌کانی تر دروستبکات، هه‌ربۆیه شتیکی شاراوه‌ نییه، که زمانی ئینگلیزی بوته‌ته زمانی هه‌ژموندار و بالاده‌ست له کۆی ئه‌و بواره جیاوازه‌ندا و به ئاست و په‌لی جیاواز هه‌ره‌شه‌یه بۆ سه‌ر پینگه و سنوری (ده‌سه‌لاتی زمانی) ئه‌وانی تر، هه‌ر له‌به‌ر ئه‌مه‌یه، که شاره‌زایان ئه‌م جۆره هه‌ژمون و بالاده‌ستییه به (جیه‌انگیری زمانی) ناودیر ده‌که‌ن و پینانویه که ((جیه‌انگیری زمانی پشتته‌ستوره به‌ناوه‌نده‌کانی هیژی رۆژئاوا، که ده‌سه‌لاتیان به‌سه‌ر زانست و ته‌کنه‌لوژیادا هه‌یه...، کاریگه‌ری جیه‌انی زمانی ئینگلیزی له‌سه‌ر زمان و شارستانیه‌ت و که‌لتوره‌کانی تر ده‌رده‌که‌ویت و به‌شپۆه‌یه‌کی به‌رچاو بالی به‌سه‌ر بواره‌کانی ژبانه‌ گرتوه، له‌م روانگه‌یه‌شه‌وه‌یه که جیه‌انگیری زمانی به‌واتای زالبونی زمانیکی به‌هیزی وه‌ک زمانی ئینگلیزییه به‌سه‌ر زمانه لاوازه‌کانی تر و پشتگوێخستیان له بواره‌کانی سیاسی و ئابوری و زانستی و رۆشنییری و ...هتد دیت.))، (برزو، ٢٠٢٠: ٢٣٤)، هه‌ر سه‌باره‌ت به‌م قوناغه‌ی زمانی کوردی (سوداد ره‌سول) له پیشه‌کی کتیبی (زمانی کوردی و دیالیکته‌کانی توژیینه‌وه‌یه‌کی جوگرافی) ده‌نوسیت: ((له‌م سه‌رده‌مه‌دا زمانی کوردی له نیو باهۆزی به‌جیه‌انییون و سه‌ده‌ی مردنی زمانه‌کان و بالاده‌ستی زمانی ئینگلیزیدا به‌رپه‌وه‌یکی سه‌خت و پر له‌که‌ند و هه‌له‌ت تیده‌په‌ریت.)) (حه‌مه‌خورشید، ٢٠١٨: ٥).

له‌م روه‌وه و لاتانی خاوه‌ن ستراتیژ، له‌ریگه‌ی نه‌خشه‌کیشانی وردی سیاسه‌تی زمانی و پلاندا‌رشتنی زمانیه‌وه، له هه‌ولێ جله‌وکردن و که‌مکردنه‌وه‌ی ئه‌و شه‌پۆله به‌هیزانه دان، که زمانی ئینگلیزی له‌که‌نال و ده‌رچه‌ی جیاوازه‌وه به‌ ئاراسته‌ی فه‌ره‌نگ و زمان و رۆشنییری و که‌لتوری ئه‌وانی تر هورورژم دینیت، له‌م روه‌وه ئه‌لمانه‌کان و فه‌ره‌نسییه‌کان له هه‌موان زیاتر له‌ خه‌می زمان و فه‌ره‌نگ و وشه‌کانی زمانه‌که‌یان‌دان و هه‌ولێ پاراستن و گه‌شه‌پیدان و پاژه‌کردنی ده‌دن و ئاخپه‌ره‌ی فه‌ره‌نسی و ئه‌لمانی، تا ئاستی ره‌گه‌زه‌په‌رستی پاریزه‌ری زمانه‌که‌یان، چونکه باش له‌وه تیگه‌یشتون، که ئه‌وه زمانه هه‌لگری شوناس و که‌لتور و رۆشنییری و فه‌ره‌نگ و دونیابینییه‌کانیان، بۆ نمونه (ترادگیل)، ئاماژه به‌ هه‌ولێ وه‌زیریکی حکومه‌تی فه‌ره‌نسا ده‌دات، که

له ساڵی (١٩٤٤)دا، (ههولیداوه، بهکارهینانی وشه‌ی ئینگلیزی له زمانی فه‌ره‌نسیدا، به‌ناقانونی بکات، به‌بیانوی ئه‌وه‌ی که زمانی فه‌ره‌نسی له‌ژێر جوړیک له‌هه‌ره‌شه‌ دایه.) (بروانه: تراډگیل، ٢٠٢١: ٢٥٤).

که‌واته له‌ژێر پۆشنایی ئه‌و بیروکانه‌ی سه‌ره‌وه و بۆ پاراستنی زمانی کوردی له‌هه‌ژمون و بالاده‌ستی زمانه‌ خاوه‌ن پیگه و نفوزه‌کان و له‌ناویشیاندا زمانیکی هه‌ژمونداری وه‌ک زمانی ئینگلیزی، حکومه‌ت له‌م به‌شه‌ی کوردستانی عێراقدا، ده‌توانیت له‌ پیگه‌ی به‌کارهینانی زمانی کوردی له‌ بوار و کایه‌ جیاوازه‌کان و شوپۆکردنه‌وه‌ی ئه‌م زمانه‌ بۆ هه‌مو پنته‌کانی ژبانی کۆمه‌لی کوردی و چاودیرییکردن و پاژه‌کردنی و گرنگیپێدانی به‌ بونی سیاسه‌تی زمانی و هه‌ولدان بۆ ده‌ستنیشانکردنی ئالنگاری و له‌پوداوه‌ستانه‌کانی ئه‌م زمانه‌ و دۆزینه‌وه‌ی پیگه‌چاره‌ی گونجاوی زانستی به‌ هاوکاری و ده‌ستگیرۆی خه‌لکانی پسپۆر و شاره‌زای بواره‌که، ده‌توانیت زمانی کوردی له‌و قه‌یران و گرفتانه‌ بپاریزیت، له‌ناویشیاندا له‌هه‌ره‌شه‌ی زمانیکی بالاده‌ستی وه‌ک زمانی ئینگلیزی، ئه‌مه‌ جگه‌له‌وه‌ی که ئه‌م توێژینه‌وه‌یه هه‌ولیداوه‌ چه‌ندین گرفت و ئاریشه‌ی به‌رده‌م زمانی کوردی له‌م قۆناغه‌دا بخاته‌رو.

٢/١-٢/١ جیهانگیری – Globalisation:

جیهانگیری، بریتییه له‌ دیارده‌ی ته‌سککردنه‌وه‌ی کات و شوین، که له‌ ئه‌نجامی پنیوستی مرۆقه‌کان به‌یه‌کتر له‌ جیهاندا و به‌شیوه‌یه‌کی هۆشیارانه ده‌گۆرین بۆ کۆمه‌لگایه‌کی جیهانی. به‌م شیوه‌یه زۆریک له‌ کۆتوبه‌نده‌کانی (سنوره‌کانی) جوگرافیایی و سیاسی به‌گۆیره‌ی کۆمه‌لایه‌تی و فه‌ره‌هنگی (که‌لتوری) له‌نیوان کۆمه‌لگه‌کاندا له‌ناوده‌چیت یان که‌مه‌بیته‌وه.) (برزو، ٢٠٢٠: ٢٢٣).

که‌واته له‌ ئه‌نجامی به‌رته‌سکبونه‌وه‌ی سنوره‌ جوگرافیاییه‌کان و نه‌مانی زۆریک له‌ کۆته‌کان، مرۆقه‌کان به‌هۆی بونی پیدایه‌ستیان به‌یه‌کتر به‌رده‌وام له‌ په‌یوه‌ندیدان، به‌م هۆیه‌وه تیکه‌لاوبون و کاریگه‌ریدانان له‌سه‌ر یه‌کتیری دروست ده‌بیت، له‌م روه‌شه‌وه هێزه‌ بالاده‌سته‌کان له‌پروی ئابوری و که‌لتوری و پۆشنیبری و زانست و ته‌کنه‌لوژیای زانیاری و کۆی به‌ره‌مه‌ جیاوازه‌کانی تره‌وه، ده‌ست به‌سه‌ر زمان و که‌لتورو پۆشنیبری به‌رانبه‌ردا ده‌گرن. که‌ ئه‌مه‌ش ده‌بیته‌ هۆی لاوازبون و کالبونه‌وه‌ی فه‌ره‌هنگ – که‌لتوره‌ په‌سه‌نه‌کان و زالبونی تاکه‌ فه‌ره‌هنگیک، هاوکات تیکدان و له‌ناوبردنی شوناسی نه‌ته‌وه‌یی و پۆشنیبری نه‌ته‌وه‌یی نه‌ته‌وه‌کانیشی لیده‌که‌ویتته‌وه، هه‌ر له‌به‌ر ئه‌م هۆکاره‌شه، که‌ ریکخراوی یونسکۆی سه‌ر به‌ نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتوه‌کان گرنگیه‌کی زۆر به‌ زمان و که‌لتوره‌ جیاوازه‌کان ده‌دات و ده‌یه‌وه‌یت له‌ پیگه‌ی به‌رنامه‌ی جیاواز و به‌ شیوه‌ی جیاواز هه‌ولی پاراستنی زمانه‌ جیاوازه‌کان بدات، تا له‌م پیگه‌یه‌وه فه‌ری که‌لتوری و زمانی بمینیتته‌وه، چونکه‌ زمان به‌ ده‌فریک ده‌چوینریت، که‌ که‌لتور و دابونه‌ریت و بیرکردنه‌وه‌ی گه‌له‌ جیاوازه‌کانی تیدا پارێزراره‌.

که‌واته جیهانگیریی زمانی بۆ خۆی له‌م‌رۆدا بۆته هه‌ره‌شه‌یه‌ک له‌به‌رده‌م زمانی هه‌مو نه‌ته‌وه‌ و ولاته‌کان چ له‌سه‌ر ئاستی جیهانی و چ له‌سه‌ر ئاستی نیوخۆیی. (سه‌رچاوه‌ی پیشو، ٢٣١ و ٢٣٢).

که‌واته جیهانگیری یه‌کیکی تره‌ له‌و ئالنگارییانه‌ی که‌ پوبه‌پوی زمانی کوردی بوته‌وه، چونکه‌ ئه‌وه‌ پونه، که‌ جیهانگیری و تیکه‌لبون و به‌رته‌سکبونه‌وه‌ی مه‌ودای نیوان کلتوره‌کان، بوته‌هۆی هه‌ل‌لوشین و توه‌نه‌وه‌ی

کهلتوره بچوک و تازه فراژوبوهکان (تازه کورهکان)، ئه و کلتورانهی که خاوهنی شکۆ و ههژمونیکی خنکینه و توینه رهوهن، واته ئه م کلتوره بالادهستانه و زمانی ئه م جوړه کلتورانه، فاکتهریکی سه رهکیین بو په لهاویشن و داگیرکردنی سنوری دهسه لاتداریتی کلتور و زمانه بچوک و که م خزمه تکرارهکانی له نمونهی زمانی کوردی، که پیمانوايه له ماوهی ۳۰ سال زیاتری دهسه لاتی خو به ریوه بهری له کوردستانی عیراقد، دهسه لاتی کوردی و لایه نه په یوه ندییدارهکان، وهک پیویست ئه رکی سه رشانی خو یان جیبه جینه کردوه، له به رانه بر زمانی کوردی، ئه ویش به گه شه پیدان و به کارهینان و فراوانکردنی بواری کارکردنی ئه م زمانه له ریگهی دانانی سیاسهت و پلانی زمانیه وه، هاوکات ئه وهی که هه شه و له م پوه وه خزمه تیک به زمانی کوردی کراوه، که متر له چوارچیوهی سیاسهتیکی وردی زمانی حکومه تی هه ریما خو یده بینیه وه، به لگو به بروای ئیمه زیاتر کاری خه لکی دلسۆز و دهسه بژی و کۆمه ل و گروپ و ده زگای بچوکه، یان سروشتی ری کردنی زمانه که خو یه تی، نه ک ئاراسته کردنیکی مه به ستدارانهی له پیناوی گه شه پیدان و بالا کردنی بیت، تا توانای خو نماینده کردن و خو خستنه روی هه بیت له به رانه بر شه پۆله به هیزهکانی جیهانگیریدا.

هه ر له ئه م روانگه یه شه وهیه ئه م توژی نه وهیه وایده بینیت، که جیهانگیری و لیکه وته و ده رهاویشن تهکانی؛ یه کیکه له و ئالنگارییه ده ره کییانهی که له که نال و ری ره وی جیاوازه وه له گه ل فاکته رگه لی جیاوازا دینه زمانی کوردیه وه و به جوړیک له جوړه کان تایبه ته ندییهکانی زمان و کهلتور و پۆشنییری کوردی ده گوړن، چونکه بیرمان نه چیت، جیهانگیری له کاتیکدا که ده ست به سه ر فه ره نگ و پۆشنییری و کهلتوری کوردیهی له نمونهی (خواردن و جلو به رگ و هونه ر و سه ما و ... هتد) دا ده گریت، ئه وا ئه م ده سه ته سه ردا گرتنه و کاریگه رییهکانی له ریگهی وشه و ده ربراوه زمانیه کانه وه له زمانی کوردیهی په نگه ده نه وه، بو نمونه به هوی جیهانگیریه وه و په یوه ست به کهلتوری خواردن و گوړانی ستایل و شیوازی ژیا نی مروّف و کۆمه لی کوردیهی وه، ده یان وشه ی جیاوازی ناوی خواردنه جیاوازه بیانیه کان هاتوته ناو فه ره نگی کوردیهی وه، وهک: (سه نه دو یچ، هه مبه رگر، پیزا، شاورمه، سوشی، چلفرا، دۆنه ر، کنتاکی، موقه بیلات، فاست فود، فینگه ر، کاهی، سه مون حه جه ری، زه نو دوست، کۆکتیل، فالوده، ئایسکریم، ... هتد).

هاوکات و له گه ل ئه وهی که جیهانگیری ئه گه ر به وشیارانه وه له لایه ن حکومه ته وه مامه له ی له گه لدا نه کریت، ئه وا یه کیکه له ئالنگارییهکانی به رده م زمانی کوردی و ده بیته هوی لاو زابونی پیگه که ی و به رته سه کردنه وهی به کاره یانه جیاوازهکانی له بواری و کایه جیاوازهکاندا، که له م پوه وه وهک هو کاریکی دو دیو خو یده رده خات، دیوی ئه ری نی و دیوی نه ری نی، ئه وهی ئیمه زیاتر جه ختمان له سه ر کردوه ته وه دیوه نه ری نییه که ی بو، به لام له گه ل ئه وه شدا، ئه م دیاردهیه وهک وتان دیوی ئه ری نی شی هیه، واته نابیت ئه وه شمان له بیر بچیت، به دیویکی تر دا جیهانگیری هو کاریکی گرنگه بو زیاتر ناساندن و به زیندو هیشتنه وه و ئه کتیقیه تی زمانی کوردیهی، هه ر بو نمونه به کاره یانی زمانی کوردی له لایه ن هه ردو کۆمپانیای جیهانی (گوگل و مایکرو سؤفت) وه بو پروگرامهکانیان، ئه مه یه کیکه له و خاله ئه ری نییانهی که ئه گه ر به وشیاریه وه مامه له ی له گه لدا بکریت، ده توانریت به سودی زمانی کوردی له دا هاتودا بشکیته وه و زمانی کوردیهی هاوشانی هه ندیک له زمانهکانی جیهان

بتوانیت له زۆربهی بهرهمه تهکنه لۆژی و پرۆگرامه نهرمهکاندا به کاربهینریت، زیادکردنی زمانی کوردی له (گوگل ترانزلهیت) دا، یهکیکه له وهنگاوانه ی که دهتوانریت سویدیکی زۆری به قازانجی ئەم زمانه لێوه ربهگیردیت، ئەگەر حکومهتی ههریم له ههریمی کوردستانی عیراقد، بتوانیت له رینگه ی جیگیرکردنی زمانی ستاندارد و رینوسی ستاندارد و خه لکانی پسپۆره وه کاری له سه ر بکات و له ئاریشه و که موکو رپیه کانی ئەم زمانه له (گوگل ترانزلهیت) و پرۆگرامه کانی تریشدا بکو لیته وه و به دوا داچونی بۆ بکات.

٣/١-٣ تهکنه لۆژیای زانیاری:

پیشکەوتن و بهرهمه مهنیانی تهکنه لۆژیای زانیاری و به کارهینانی چه ند زمانیکی گهل و حکومه ته سه رده سه ته کان له و جو ره ته کنه لۆژیایانه دا و هورژمهنیانی وشه و زاراوه ی ئەم زمانانه بۆ ناو زمان و فره ههنگی نه ته وه و زمانانی به کاربه ر و پاشان خسته نه ژیر رکیفی خو یانه وه، بۆ نمونه زمانیکی وه ک ئینگلیزی ربه ریکی فراوانی له نیو بهرنامه ته له فزیۆنی و سه رجه م چالاکیه کانی تو ره کو مه لایه تییه کاندای گرتوه ته وه، که وای لیهاتوه وشه و زاراوه ی ئەم زمانه به هه مو لایهکی جیهاندا بلا بو هه ته وه و خه لکی به هه مو تو یژه جیاوازه کانه وه رۆژانه به کاریده هینن، وه ک وشه کانی بواری تو ره کو مه لایه تییه کان له نمونه ی: (لایک، کو مینت، شه یر، تاگ، فریند، سووشیال میدیا، بلوک، فۆلۆو، فۆلۆوهر، سناب، چات، ماسنجه ر، مه سچ، فۆیس مه سچ، فلتەر، سکرین شوت، سیند، سیچ، فایل، پۆست، ... هتد)، واته تو ره کو مه لایه تییه کان وای له ئاخوهر و به کارهینهرانی کردوه، که گرنگی به زمانی ئینگلیزی بدن و ده یان و سه دان وشه ی ئەم زمانه به کاربهینن و به ئاسانی له م رینگه یه وه دزه ی کردوه ته ناو زۆربه ی زمانه کانه وه، که ئەمه ش نه ک ته نها وشه کان، به لکو لایه نی زمانی و نازمانی (فره ههنگ – Culture) ی وشه کانیش، که هی زمانی زال و باوه دیته ناو زمانه کانه وه، ورده ورده مه وداکانی زمانی دایک بهرته سه کده کاته وه و له ئەجامدا ئەگه ر به ئاگاییه وه مامه له ی له گه لدا نه کریت و به کارنه هینریت، ئەوا ده بیته یه کیک له ئالنگارییه جدییه کانی به رده م گه شه سه نندی زمانی دایک.

هاوکات نابیت ئەوه شمان له یادبچیت، که ده شیته ئاراسته که پیچه وانه بکریته وه و ته کنه لۆژیای به گشتی و تو ره کو مه لایه تییه کانیش به تایبه تی وه ک نمونه یه ک بکریته پیگه یه ک بۆ راژه کردنی زمانیکی وه ک زمانی کوردی، به لام له م باره دا پیویستی به پلان و سیاسه تیکی تو کمه ی زمانه وانی هه یه، له به کارهینانی زمان و رینوسی ستانداردی دانپیانراو و ته خته کلیکی نویسنی کوردی و فۆنتی کوردی و وشه ی کوردی ره سه ن و وشه ی وه رگیراوی ژیررپه ساخراوی کوردی ... هتد، که ئەم ریکاره ش بۆ خو ی رینگه ی که مکردنه وه ی کاریگه ری تو ره کو مه لایه تییه کانه له هورژمهنیانی وشه و فره ههنگ – که لتوری زمانی بیگانه دا، که له گه ل وشه و زاراوه هاورده کراوه کاندای دینه ناو زمانی کوردییه وه.

سه ره پای هه ژمونی دیاری تو ره کو مه لایه تییه کان و هینانی ده یان و سه دان وشه و که ره سه ته ی زمانی بۆ ناو زمانی کوردی، که ئەم که ره سه ته زمانییانه وه نه بیت ته نها وه ک وشه یه کی روت/مجردی زمانی بینه ناو فره ههنگی کوردییه وه، به لکو له گه لیشیدا واتا و ناوه رۆک و که لتوری خاوه ن وشه ی هاورده ش دینه ناو ژیا نی ئاخوهرانی ئەم زمانه وه، هاوکات کاریگه ری ته کنه لۆژیای زانیاری ته نها له م چوارچووه یه دا و له بواری تو ره

کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا قه‌تیس نابیت، به‌لکو به‌حوکمی جیهانگیری و کرانه‌وه‌ی کورد و زمانه‌که‌ی به‌پروی ئه‌وانی تردا، ئه‌مانه‌هه‌مو وایانکردوه، که ده‌یان و سه‌دان وشه‌ی جیاواز به‌فۆرم و واتا و پاشخانی که‌لتوری و پۆشنگیری گه‌لانی سه‌رده‌سته‌وه‌ بینه‌ زمانی کوردیه‌وه، له‌ نمونه‌ی ناوی ئه‌و که‌لوپهل و ئامیزه‌ کاره‌بایی و ته‌کنیکی و پزیشکی و ئه‌ندازیاری و ... هتد)انه‌ی، له‌گه‌ل که‌ره‌سته‌کاندا دینه‌ ئه‌م زمانه‌وه، واته‌ به‌رنامه‌ نه‌رمه‌کان (software) ی ئه‌و ئامیز و که‌ره‌ستانه‌ و چۆنییه‌تی به‌کاره‌ینانی ئه‌و ئامیزانه‌ و پیکاره‌کانی کارکردنیان دینه‌ ناو زمانی کوردیه‌وه، که‌ له‌م قوناغه‌دا فه‌ره‌هنگی زمانی کوردی به‌هۆی نه‌بونی ده‌زگای نیشتمانی وه‌رگیران و زاراوه‌دانان و ئه‌کادیمیای کوردی و چاودیری و لێپرسینه‌وه‌وه‌ خه‌ریکه‌ داگیرده‌کریت، بۆیه‌ ئه‌گه‌ر ده‌سه‌لاتی جیه‌جیکردن (حکومه‌ت) خزمه‌تکردن و پاراستنی زمانی کوردی به‌کاری خۆی بزانیایه، ئه‌وا ده‌یتوانی له‌ کاتی هاوردنه‌کردنی ئه‌و که‌لوپهل و که‌ره‌سته‌ بازارگانیه‌دا، له‌ پێگه‌ی پیکه‌وتنی دوسه‌ره‌وه‌ له‌گه‌ل (فروشیار)، له‌سه‌ر بنه‌مای پره‌نسیپی (دانوستان) ده‌یتوانی زمانی کوردی به‌ پلانیکی زمانه‌وانی له‌ به‌رنامه‌ نه‌رمه‌کانی زۆربه‌ی ئه‌و ئامیزانه‌ جیگیربکرانایه، ئه‌وکات زمانی کوردیش له‌م پێگه‌یه‌وه‌ پێگه‌ی شایانی خۆی به‌ده‌سته‌ده‌هێناو له‌ ئه‌نجامیشدا کاملبون و گه‌شه‌کردن و زه‌نگینه‌بونی فه‌ره‌هنگی ئه‌م زمانه‌ی لێده‌که‌وته‌وه‌.

هه‌لبه‌ت پێویسته‌ ئه‌وه‌ش بخه‌ینه‌رو، مه‌به‌ستی سه‌ره‌کی لێره‌دا رێگریکردن له‌ هینانی وشه‌ و زاراوه‌ی پێویست بۆ ناو فه‌ره‌هنگی زمانی کوردی نییه، چونکه‌ هه‌نگاوێکی له‌م جۆره‌ هه‌م کاری نه‌کرده‌یه‌ و هه‌م ده‌بینه‌ هۆی بپێزی و هه‌ژاری زمانی کوردیش، به‌لکو مه‌به‌ستی سه‌ره‌کی له‌م خسته‌پوه‌دا بریتیه‌ له‌ گرتنه‌به‌ر و چاودیریکردن و هاندانی پیکاره‌کانی به‌کاره‌ینانی زمانی کوردی له‌ به‌رنامه‌ نه‌رمه‌کانی ئه‌و ئامیز و که‌لوپه‌لانه‌ی که‌ به‌ره‌می پیشکه‌وتن و ته‌کنه‌لۆژیای زانیاری له‌لایه‌ن حکومه‌تی هه‌ریمه‌وه‌. ئه‌مه‌ جگه‌له‌وه‌ی که‌ ئه‌م توێژینه‌وه‌یه‌ باوه‌ری وایه‌ که‌ حکومه‌ت و ده‌زگا په‌یوه‌نده‌داره‌کان بۆ خزمه‌تکردن و به‌ره‌وپێشبردنی زمانی کوردی ده‌توانن به‌هۆی جیهانگیری و ته‌کنه‌لۆژیای زانیارییه‌وه‌ له‌ پێگه‌ی هه‌وله‌کانی له‌ نمونه‌ی کۆمپانیاکانی (گوگل و مایکروسۆفت) خزمه‌تیکی گه‌وره‌ به‌ زمانه‌که‌ بکه‌ن و چاودیری چۆنییه‌تی به‌کاره‌ینانه‌کانی له‌لایه‌ن ئه‌و جۆره‌ کۆمپانیا جیهانیه‌وه‌ بکه‌ن و هه‌ولی فراوانکردنی بواری مه‌ودای ده‌کارکردنی زمانی کوردی له‌و جۆره‌ به‌رنامه‌ و هاوشیوه‌کانی بدن، که‌ ئه‌م جۆره‌ له‌ سیاسه‌تکردنی زمانی له‌لایه‌ن حکومه‌تی هه‌ریمه‌وه‌ له‌ کۆتاییدا له‌ جیاتی ئالنگاری ده‌بینه‌ هۆکاری پیشکه‌وتن و گه‌شه‌سەندن و ئه‌کتیفیه‌تی زمانی کوردی.

١/٣-٤) سیاسه‌تی ولاتان:

سیاسه‌تی ولاتان بۆ پشتگیریکردنی هه‌ندیک زمان و زار و دژایه‌تیکردن و پێگریکردن له‌ هه‌ندیک تریان میژویه‌کی کۆنی هه‌یه، له‌م روه‌وه‌ ده‌سه‌لاته‌ نادیموکراسیه‌کان به‌دریژی میژو به‌ وه‌سیله‌ و پێگه‌ی جیاواز هه‌ولی په‌راویزخستن و قه‌ده‌غه‌کردن و زمانکوژی، زمان و زاری گه‌لانی ژێرده‌سته‌ و که‌مینه‌یان داوه، به‌لام هاوشانی ئه‌م هه‌ولی زمانکوژی و ئالنگارییه‌ زمانیه‌نه‌ش، که‌مه‌نه‌ته‌وه‌ و گروپه‌ جیاوازه‌ زمانی و په‌گه‌زییه‌کان به‌رده‌وام له‌ شه‌ری مانه‌وه‌ و پاراستنی تایبه‌تمه‌ندییه‌ زمانی و که‌لتورییه‌کانیادا بونه‌ و له‌گه‌ل دروستبونی بچوکترین هه‌لدا هه‌ولی به‌کاره‌ینانی زمانه‌ نه‌ته‌وه‌یه‌که‌ی خۆیانان له‌ بواره‌ جیاوازه‌کاندا داوه، بۆ نمونه‌ له‌دوای

راپهرینی گهلانی ئه‌وروپا و دروستبونی ده‌وله‌تی نوێ له‌سه‌ر بنه‌مای نه‌ته‌وه و ها‌ته‌ئارای بیرى ناسیۆنالیزم – نه‌ته‌وه‌گه‌رابی، ده‌بینین زمانانی وه‌ک: (ئینگلیزی، ئیسپانی، فه‌ره‌نسی، ئەلمانی، ...هتد)، بونه‌ زمانی نوسین و په‌روه‌رده و له‌م په‌وه‌ پێگه‌یه‌کی دیاریان بۆ خۆیان جێکه‌وت کرد، ئیتر لێزه‌وه ئه‌م زمانانه وه‌ک زمانى بالا و بێخه‌وش چاویان لیکرا و زار و زمانه ناوچه‌بیه‌کانی تر که‌وتنه ژیر هه‌ره‌شه‌ی ئه‌م زمانانه‌وه، هه‌ربۆیه زمانه ناوچه‌بیه‌کانی وه‌ک: (گه‌لیک له‌ سکۆتلاندا، ویلزی له‌ به‌ریتانیا، بریتۆن له‌ فه‌ره‌نسا، کاتالان له‌ ئیسپانیا و ...هتد)،⁽¹⁾ که‌وتنه مملانی و خه‌باتیکی سه‌خته‌وه له‌پیناوه‌ی بنه‌چه‌ی و زمانى خۆیاندا.

له‌م په‌وه‌شه‌وه په‌یوه‌ست به‌ بارودۆخی زمانى کوردیه‌وه، سیاسه‌تی ئه‌و ولاتانه‌ی که له‌ ئه‌نجامی جه‌نگه جیاوازه‌کان و به‌ تابه‌ت به‌رئه‌نجامی جه‌نگی جیهانی یه‌که‌مه‌وه، که‌ چه‌ند ده‌وله‌تیک له‌ ناوچه‌که‌دا دروستکران و هه‌ر یه‌کیکیش له‌م ده‌وله‌تانه به‌شیک له‌ ئاخیه‌وانی زمانى کوردی که‌وتنه ناو چوارچۆیه‌ی ئه‌و ده‌وله‌ته نوێانه‌وه، واته ((زۆربه‌ی ئه‌و ناوچه‌یه‌ی قسه‌که‌ری زمانى کوردین، له‌نیوان چوار ده‌وله‌تدا دابه‌شکران، که‌ بریتین له‌ ئێران و عێراق و تورکیا و سوریا... هه‌ر ده‌وله‌تیکیشیان به‌پێی سیاسه‌تی جۆراوجۆر له‌ قه‌ده‌غه‌کردنی ته‌واوی زمان مامه‌له‌ی له‌گه‌ڵ زمانى کوردیدا کردوه، (بۆ نمونه‌ تورکیا له‌ سالی 1925 بۆ 1992، ئێران له‌ 1925 بۆ 1941، سوریا له‌ 1965 بۆ 2011)، به‌ په‌له‌ی جیاوازی چاوپۆشیکردن (بۆ نمونه‌ ئێران له‌ سالی 1942 تا ئیستا، تورکیا له‌ 1992 بۆ ئیستا، سوریا له‌ ناوه‌راستی 1930 یه‌که‌انه‌وه بۆ 1960 ه‌کان)، له‌گه‌ڵ دانپێدانانی فه‌رمی (بۆ نمونه عێراق له‌ 1930 ه‌که‌انه‌وه بۆ ئیستا – ئاستی ناوخۆ، له‌ سالی 2005 بۆ ئیستا ئاستی نیشتمانی)) (شیخولئیسلامی، 2020: 50).

ئه‌وه‌ی که‌ دیار و شتیکی رونه‌ ئه‌وه‌یه که‌ هه‌ریه‌ک له‌م ده‌وله‌تانه به‌ فۆرمه‌ نوێیه‌که‌ی ده‌وله‌ت له‌سه‌ر بنه‌مای (ده‌وله‌ت-نه‌ته‌وه) بیناکراون و تیایدا نه‌ته‌وه‌کانی (تورک و فارس و عه‌ره‌ب) بالاده‌ستبونه و له‌م په‌وه‌ ئه‌و ده‌وله‌تانه، هه‌ولیانداوه، زمانى نه‌ته‌وه‌ی بالاده‌ست، که‌ زمانه‌کانی (تورکی له‌ تورکیا، عه‌ره‌بی له‌ عێراق و سوریا، فارسی له‌ ئێران)، زمانى فه‌رمی و کاروباری ده‌وله‌تداری و به‌رپۆه‌بردن و په‌روه‌رده و فه‌زا گشتیه‌که‌ بیت. له‌م په‌وه‌شه‌وه سیاسه‌تیان به‌رانبه‌ر به‌ زمانى کوردی به‌پێی بارودۆخی رامیاری ده‌وله‌ته‌که‌ و هه‌لبه‌ز و دابه‌زی په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان کورد و ئه‌و ده‌وله‌تانه، سیاسه‌تیکی بگۆر و جۆراوجۆر بوه، که‌ جاری وایه، گه‌یشته‌وه قۆناغی ئه‌وپه‌ری قه‌ده‌غه‌کردن و رێگریکردن و جاری واده‌ سیاسه‌تیکی نه‌رمتر و جۆریک له‌ چاوپۆشیلێکردن، یاخود رێگه‌پێدانیکی سنوردار به‌رانبه‌ر زمانى کوردی په‌یره‌وکراره، که‌ ئه‌وه‌ی تابه‌ته به‌ هه‌ریمی کوردستانی عێراقه‌وه زمانى کوردی له‌م به‌شه‌دا، به‌پێی سه‌رچاوه‌کان هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای دروستبونی ئه‌م ده‌وله‌ته‌وه مامه‌له‌یه‌کی جیاوازی له‌گه‌ڵ کراوه و وه‌ک (جه‌عه‌فەر شیخولئیسلامی) خسته‌یه‌تییه‌رو، له‌ 1930 ه‌که‌انه‌وه بۆ 2005 په‌له‌ی فه‌رمی ناوخۆیی و له‌ 2005 یه‌شه‌وه بۆ ئیستا په‌له‌ی فه‌رمی نیشتمانی هاوشانی زمانى عه‌ره‌بی پێدراوه.

ئه‌مه‌ جگه‌له‌وه‌ی که‌ ئه‌و ده‌وله‌تانه له‌ ناوخۆی زمانى کوردیدا زۆرجار هه‌ولی پیاوه‌کردنی سیاسه‌تی ئاژاوه‌ی زمانیان له‌نیوان زاره‌کانی زمانى کوردیدا داوه، به‌تایبه‌تیش کارکردنیان بۆ دروستکردنی شه‌ری زاره‌کان و به‌رته‌سکرده‌وه‌ی سنوری زمانى کوردی و هه‌ولدان بۆ دابهرینی هه‌ندیک له‌ زار و شیوه‌زاره‌کانی

زمانی کوردی و به سهربهخۆ ناساندنیان، وهک زار و بنزارهکانی: (گۆران – ههورامیی، زازایی، لهکی، لورپی، فهیلی، ...هتد)، و سیاسهتی قهدهغهکردن و زمانکوژیی زمانی کوردی، کاریکی له پیشینه و بهردهوامی ئەم ولاتانه بوه، ههر سهبارهت بهم سیاسهتی قهدهغهکردن و زمانکوژییه، په یوهست به زمانی (گهلیک و کوردی)، (ترادگیل) دهلیت: (لهراستیدا سهردهمیک قانونیک کاری پیدهکرا، بهپیی ئەو قانونه، قسهکردن به زمانی گهلیک ناقانونی بو، هاوشیوهی ئەم سیاسهتەش بۆ سالانیکیی دور و دریز، سیاسهتی حکومهتی تورکیا بوه سهبارهت به زمانی کوردی، ... ههروهها دهشنوسیت لادانی زۆرهملیی زمانیک و شوینپرکردنهوهی به زمانیکیی دیکه حهولیکه بۆ بنهبرکردن و نههیشتنی کلتوریک به تهواوی، لهوانهیه ئەوه نیشانهی تیروانینیکیی نامهنتقی ئیتینیکیی بی (وهیلزییهکان له ئینگلیسییهکان کهمترن، کوردهکان ههر نین). (ترادگیل، ۲۰۲۱: ۱۷۱)، ئەمه جگه له سیاسهتیان بهرانبهه به زمانی کوردی و دژایهتیکردنیان بۆ زمانی کوردی، بهوهی که ریگهنادهن زمانی کوردی بیته زمانی خویندن و پهروهرده و بواره فهرمیهکان و...هتد، که لهم پهروهه ئەم سیاسهته له ئیران^(۷) و تورکیا به زهقی ههستیپیدهکریت و له سوریش پیش راپهپینی گهلانی سوریا له ۲۰۱۱هههه مان سیاسهت پهپهوهکراوه، بهلام له عیراقدای بارودوخهکه جیاوازهوه و زمانی کوردی بهپیی ههلبهزو دابهزهکانی په یوهندی سیاسی کوردی، لهگهله عیراقدای ههیش بهرزی و نزمی بهخویهوه دیوه له بهکارهینانیدا.^(۸)

کهواته سیاسهتی ئەو ولاتانهی که ئاخ و ئاخیهوری کوردیان بهسهردا دابهشکراوه، بریتییوه له سیاسهتی توانهوهی نهژاد و زمان و کهلتور و فهرههنگی کوردی و دروستکردنی ئەو بیروکهیهی که کوردی زمان نییه و سهربهخۆ و خاوهن میژو نییه و پیگهی زمانی پیرهوا نه بینراوه، ئەمه جگه لهوهی که بهردهوام ههولیانداوه لهروی قانونیهوه به یاسا ریگری له بهکارهینانی زمانی کوردی له خویندن و پهروهرده و روهره گشتیهکاندا بکن، تهناهت له ماوهکانی رابردودا وهک پیشتر خستمانهپو، بهپیی بهرزی و نزمی ئاستی په یوهندییهکانی نیوان کورد و دهسهلاتداریانی ئەم ولاتانه، مامهلهکردنی ئەم حکومهتانه لهگهله زمانی کوردیدا جیاوازه بوه و جاری وایه گهیشتهوه ته ئاستی ریگریکردن له وشهی زمانهکه و قهدهغهکردنی پرۆسهی ناوان لهسهر ئەو شتانهی که مۆرک و تایبهتمهندی کوردییان پیوه دیاره.

وهه بیته ئەم جوهره سیاسهته و پهپهوهکردنی تهنا بهسهر زمانی کوردیدا پیادهکراییت له لایهن ولاتانی (تورکیا، ئیران، عیراق و سوریا)وه، بهلکو ههروهک پیشتریش ئاماژهمانیدا، سیاسهتی دژایهتیکردنی زمانانی کهمه نهتهوه و گروپ و رهگهزه جیاوازه ژێردهستهکان، میژویهکی دیرینی ههیه و بهردهوام گهلانی سهردهسته له ریگهی پیادهکردنی سیاسهتی دژایهتییهوه ههولی قهدهغهکردنی زمانانی گروپه ئیتینیکیهکانی تریان داوه، بۆ نمونه له ئەوروپای سهدهکانی ناوهراستدا زمانی بالا و زمانی کایه فهرمیهکانی وهک دهربار و خویندن و کلێساکان زمانی گریکی و لاتینی بوه و (لاتینی) زمانی پیوهه و بالا بوه، پاش قوناغی رینیسانس و وریابونهوهی گهلانی جیاوازی ئەوروپا و گهراوهوه بۆ زمانه ناوچهیهکان – زمانی دایکی و ههولدان بۆ پیخویندن و نوسین به زمانانی ناوچهیی – لۆکالی، بارودوخهکه گۆرا و به سودی زمانه ناوچهیهکانی وهک (ئینگلیزی، فهرهنسی، ئیسپانی، ئیتالی، سویدی، ئەلمانی، ...هتد) شکایهوه، که ئەمهش له ئەوروپا دهگه ریتتهوه بۆ قوناغی پاش رینیسانس

و دروستبونی ههستی نهتهوهیی و دروستبونی رهوتی ناسیۆنالیستی و ههولدانیان بۆ گهراڤانهوه بۆ سامانی ناوچهیی و گرنگیدان به زمان و كهلتوری نهتهوهیی، واته ئهم ههولدانهش تهنا له جیاوازیی زمانیدا كورتنه بوتهوه، بهلكو په یوهستیش بوه به جیاوازی نهتهوهییوه، چونكه (دوانه ی (زمان) (نهتهوه)، دوانه یهکی تهواوکهری یهکترن و ئهگهز بزوتنهوهی نهتهوهیی مافی زمانی نهکاته تهوهری سه رهکی خۆپاگری خۆی، تهنا له بهر به رهکانییهکی ئهتنی - قهومیدا ده مینیتهوه، كه له درێژخایهندا له گروپی زالدا دهتویتهوه. (سورخی، 2021: 16)، ههز له بهر ئه مه شه، كه نهتهوه جیاوازهکانی ئه وروپا له خهباتی زمانیدا خۆیان تهنا وهک زمانی جیاواز نه بینیه، بهلكو وهکو نهتهوهیهکی جیاواز خۆیان بهیان کردوه، له م روهوه (Kymlicka & Patten, 2007, 5)، دهلین: (ئهوان خۆیان ههروهک زمانی جیاواز نه بینیه، بهلكو خۆیان وهک (نهتهوه) ی جیاواز له دهولهتی گهورهتردا بینیه. ئهوانه له پشتی پارتی سیاسی جوداخاوزدا به ئامانجی خودموختاری کۆبونهتهوه. مافی زمانی بهشیک بوه له مافیکی گهورهتری ناسیۆنالیزمی نیوچه دهولهتی. له ئهجامدا مشتومر له سه ره پیگهی زمانی ناوچهیی، مشتومر له سه ره وهری نهتهوهی بوه. (9) بهلام دوباره و له قوناغی کۆلۆنیالیستیدا، ئهم زمانه بۆ خۆیان بهران بهر هه ندیک زمان و گهلی کۆلۆنیالیکراو هه مان سیاسه تیان پیاده کرد و له م روهوه (یانسون) دهلیت: بیروکهی ئه وهی كه هه ندیک زمان شارستانین و پیشکه وتون و ئه وانی تر، کیوی و دواکه وتو، تهواو هاتهوتهوه له گه ل بالادهستی ئه وروپا له سه دهی نۆزده یه مدا، سه رده می کۆلۆنیالیزم. هه روه ها له درێژهی قسهکانیدا ئه وه دهخاته رو، كه له ئهجامی هه ولی مرۆناسان و زمانه وانان و شاره زایان بیروکهی زمانی پیشکه وتو و دواکه وتو ره تکرایه وه، چونكه زمانناسانی مۆدیرن ئه و ئاکامگیرییه دهکن، كه هه مو زمانه کان به هایه کی یه کسانیان هه یه. له گه لیک بواری، ئه مه تهنا بۆچونی جی په سه نده، ... هه ر زمانیک كه قسه ی پنده کریت، زمانی زگماکی گه لیک له خه لکه و بۆ هه ر مرۆفیک یه که م زمان به شیک گرنکه له پیناسه ی که سیان، بۆیه هه مو زمانیکی دایکی بی که موکورییه بۆ ئه وانه ی که پی ده وین. (یانسون، 2019: 128).

٢-٣/١) ئالنگاریه ناوهکیهکان:

زمان، كه سه ره کیترین وه سیله ی په یوه ندیگرتن و توری دروستکردنی په یوه ندییه جفاکیه کانه، وهک ته نیکی زیندو پیوستی به راژه کردن و چاودییکردن و شه نوکه وکردن و بژارکردن هه یه، چونكه ژیا نی زمانه کان به قوناغی جیاوازا تیپه ر ده بن، له دایکه بن، گه شه ده که ن و ده مرن یان ده گۆرین به زمان و شیوه یه کی تر، ئه گه ر بویستریت زمانی کوردی به پیتر و به ره مداربیت و وه لامگۆی پیوستیه هه نوکه یی و سه رده مییه کانی ئهم قوناغی ئاخیه وری کورد- زمان بیت، ئه وا پیوستی به روبه ر بونه وهی ئالنگاری و ته حه دیاته کانی به رده می و لابرندی ئه و که ندو کۆسپانه هه یه، كه وا ده که ن گه شه ی زمانه که خاوبکه نه وه. له ئهجامی خویندنه وهی بارودۆخی ئیستای زمانی کوردی و هه لێنجان له ئه و که تواره نا هه مواره ی که زمانی کوردی پیندا تیپه ر ده بیت، گه یشتوینه ته ئه و باوه رهی که زمانی کوردی له ئیستادا له به رده م چه ندین ئالنگاریی جدیدایه، ئه گه ر به وشیارانه وه مامه له ی له گه لدا نه کریت و هه ولی لابرندی که ندو کۆسپ و له مپه ره کانی به رده می نه دریت و ده رگای گه شه سه ندن و پیشکه وتنی بۆ وازنه کریت، ئه وا هه ره شه گه لیک ری راسته قینه له ده رگای زمانی کوردی وه ستاون،

ئەمە جگەلهوهی که له م قوناغه دا جوړه سیاسه تیکی نازانستی و هه لئه سه نگینراویش پیاده ده کریت، ئەوه ندهی تر بارودوخی زمانی کوردی توشی قهیران و لاوازی کردوه، ههروهک پیشتر خستمانه پرو، جوړی ئالنگارییه کانمان بو ئالنگارییه دهرهکی و ناوهکییه کان پۆلینکردوه، پاشئهوهی قسه له گرنگترین ئالنگارییه دهرهکییه کان کرا و خرایه پرو، که شه پۆله کهی له دهرهوهی کو مه ل و ده سه لات و سنوری زمانی کوردییه وه به ئاراسته ی ناوه وه و مهیدانی زمانی کوردی هوروژم دینیت، به ئالنگارییه دهرهکییه کان ناوزهدمان کردن، ئیستا و له م وه چه پاره شدا هه ولده دین له گرنگترین ئالنگارییه (ناوهکی)یه کان بدوین، که پیمانوايه بونه ته هه ره شه بو ئایینده ی زمانی کوردی، ئەگه ر به وشیارانه وه مامه له ی له گه لدا نه کریت، دیاره تایبه تمه ندی و جیاوازی سه ره کی ئالنگارییه ناوهکییه کان ئەوه یه، که هه م شه پۆله که ی له ناوه وه دروستبوه و هه م هوکاره کان و چاره سه رییه کانیشی هه ر له ناوه وه ده بیت، ئەگه ر پلان و بهرنامه ی توکمه ی بو رهنگرێژ بکریت، ئەوا ده توانریت ئەم زمانه له زور ئافات و دهر د و ئاریشه بپاریزیت.

بوئهوهی به شیوه یه کی زانستی باسی گرنگترین ئالنگارییه ناوهکییه کان بکهین، هه ولده دین به شیوه ی خال و بو زیاتر خستنه روی بابه ته که قامک له سه ر دیارترین ئەو فاکته رانه دابنن، که بونه ته/ده بنه هوکاری بهرده م بپیژی و که م توانستی زمانی کوردی و وایان کردوه، که ئەم زمانه له ئاستی پیویست و ویست و چه زی ئاخیه رانیدا نه بیت، گرنگترین ئالنگارییه ناوهکییه کانیش بو ئەو ته وه رانه ی خواره وه دابه شده کهین:

١-٢-٣/١) نه بونی زمانی ستاندارد - زمانی پیوه ر:

یه کیک له ئالنگارییه سه رهکییه کانی بهرده م زمانی کوردی نه بونی زمانی پیوه ر- ستاندار ی یه کگرتوی دانپیانراوه، لانی که م بو ئەم به شه ی کوردستان/هه ری می کوردستانی عیراق، له م باره یه وه سه رنوسه ری گو فاری (زمان و زار) دنوسیت: ((یه کیک له و پرسانه ی که له و چه ند سه له ی دوایی ته نانه ت پیشتیش، که له کایه سیاسی و ئەکادیمی و کلتورییه کاندایا روبه روی کیشه ی گه لی کورد بوئه وه، ته نانه ت له سه ر ئاستی کوردستانی گه وره ش به هزر و بوچونی جیاوازی قسه ی له سه ر ده کریت، ئەویش هیشتا نه بونی زمانی یه کگرتویان ستانداردی کوردی بوه.)) (سامان، ٢٠٢٢: ٧)، هه لبه ت ئەوه ی که ئیستا هه یه، به کارهینان و دانپیانانی ناراسته وخوی دو شیوه ی دو زاری سه ره کی زمانی کوردییه، که شیوه ی (بادینی و سو رانی) هه ردو زاری کوردی ناوه راست و کوردی ژورون، چونکه ئەم دو شیوه یه هه نگاوه کانی بونه ستانداردیان برپوه و وهک زمانی ستاندارد له بواره فه رمییه کاندایا به کارده هینرین، سیاسه تی به کارهینانی دو زاری یه ک زمان و مامه له کردنی زمانی پیوه ر له گه لیاندا، له روی زمانه وانی و نه ته وه سازیه وه سیاسه تیکی دروست نییه، چونکه ئەو گه لانه ی که خاوه نی ده وله ت - نه ته وه ی خو یان نین، ده توانن له ریگه ی زمانی ستاندارد/پیوه ری دانپیانراو و قه بولکراو له لایه ن ئاخیه رانی زاره جیاوازه کانییه وه، ئەو زمانه ستاندارده بکه نه وه سیله ی یه کگرتوی و پیکه وه مانه وه یان، به پیچه وانه شه وه هه ندیک له ده وله تان له روی سیاسه تی زمانیه وه هه لیانداوه، که جوړیک له ناکوکی و په رته وازه یی له نیوان ئەو زار و شیوه زارانه دا دروستبکه ن، که ئەندامانی نه ته وه یه ک پییده دوین، بو نمونه به ده رچونی یه که م قانونی زمانی، به ناوی (قانون اللغات المحلیه - یاسای زمانه ناوچه ییه کان) له سالی ١٩٣١ دا، ده سه لاتی رامیاری

عیراق ههولێ دڕوستکردنی بهر بهر ههکانی و ئاژاوهی ناوخۆیی زمانی داوه، واته له گهڵ دهرچونی قانونی زمانی له عیراقد، دو ههنگاوی دژ به زمانی کوردی نراوه، یه که میان ته ماشاکردنی زمانی کوردی وهک زمانیکی (محلهی - ناوچهیی) و هینانه خوارهوهی پایهی زمانی کوردی، هاوکات به پێی ماددهی ههشتی قانونه که ریگهی به شیوهی بادینیدا، که له قهزاکانی (دهوک، زاخۆ، ئامیدی، عهقره، زیبار) بخوینریت، که له و کاته، رۆشنییریکی وهک (ئهمین زهکی بهگ) ههستی به مهترسیی ئهم خالانه کردوه و له دو (لائحه - یاداشت) ی جیاوازا، له سالهکانی له ۱۹۳۰ و ۱۹۳۱ دا رهخنه و سه ره نهج ههکانی خۆی داوه ته حکومهت و نوینهری بهریتانیا له عیراق، (بروانه: حهسه ن پور، ۲۰۱۵: ۲۱۳-۲۵۴)، هه رچه نده نابیت ئه وه شمان له بیر بچیت، که دهرچواندنی (یاسای زمانه ناوچه ییه کان) له عیراقد، یه که م ههنگاوی گرنگ بو، که به شیوه یهکی فه رمی دانینا به مافی زمانی، زمانی کوردی له کوردستانی عیراقد و به تایبته له و پارێزگایانه ی که زۆرینه ی دانیش توانی کوردن، که مافی خویندنی سه ره تایی و کاروباری کارگێری و ... هتد به کورده کان و زمانی کوردی درا، ئه مه ش بو خۆی ههنگاویکی گرنگ بو، بو خزمه تکردن و گه شه سه ن دنی زمانی کوردی.

ههروه ها هه ر له درێژه ی سیاسه تی دڕوستکردنی جیاوازی له نیوان دو زاری (کوردیی ناوه ندی - شیوه ی سۆرانی و کوردیی ژورو - شیوه ی بادینانی) له کوردستانی عیراقد، له ههفتاکانی سه ده ی رابردودا سه ر کردایه تی ئه و کاتی شوێرش کوردیی ئه و داوایه ی رته کرده وه، که زمانی خویندن له تبه کریت،^(۱) پاشان له کوتایی هه شتاکاندا حکومه تی عیراق بو دڕوستکردنی شه ری دیالیکته کان رۆژنامه ی (بزاڤ و ئاسۆ) ی دهرده کرد. پاش راپه رینی ۱۹۹۱ و دڕوستبونی کیانیکی سه ره به خۆ بو کورد له کوردستانی عیراق، زمانی کوردیی ستاندارد، هه ر بریتی بو له شیوه ی کوردیی ناوه ندیی - سۆرانی، له گه ل ئه وه ی که پینشتریش خسته مانه رو هه ولێ جوراوجۆر له لایه ن ده سه لاتهکانی عیراق و به شیکی کوردی ئه م به شه خۆشییه وه دراوه بو جیاوازی زمانی له سه ر بنه مای هه ردو دیالیکتی کوردیی ناوه ندی و کوردیی ژورو، واته ((تا ناوه راستی نه وه دهکانی سه ده ی بیست، مه به ست له کوردی ستاندار له کوردستانی عیراقد. کوردی سۆرانی بو، هه ژمونی سۆرانی که وته به رده م له روداوه ستانی ترسناکه وه کاتی له سالێ ۱۹۹۶ دا، ئه نجومه نی دهوک و دهسته ی په روه رده داویان له حکومه تی هه ری می کوردستان له هه ولیر کرد یارمه تی یان بدات بو گۆرینی سۆرانی به بادینی له قوتابخانهکاندا ئه وه ش له قۆناغی یه که مه وه ده ستپیکات بو قۆناغی سه یه م.)) (شیخولئیسلامی، ۲۰۲۰: ۶۱). هه ر له درێژه ی ئه م سیاسه ت و هه ولانه دا و پاش شه ری ناوخۆ و دڕوستبونی دو ئیداره یی، خه لکانی بادینان جاریکی تر داوای خویندنیان به زاری خۆیانکرد، ئه وه بو بو یه که مجار و له سالێ ۱۹۹۸ دا و له سه رده می (د.رۆژ نوری شاوه یس) دا، که سه رۆکوه زیرانی ئیداره ی هه ولیر بو، به بریاری ژماره (۳۱۷۴)، په زامه ندی له سه ر به کاره یینانی (کوردیی ژورو) له په روه رده دا، به لام به دو مه رج، که ئه وانیش:

۱- تا پۆلی چواره می سه ره تایی له و ناوچانه ی به م شیوه زاره قسه ده که ن بخوینریت.

۲- په چاوی ئه وه بکریت، که کتیه مه نه ه جیه کان مۆتور به بکرین به چه ند وشه یه کی کرمانجی خوارو (ناوه راس ت). (ناوخۆش، ۲۰۲۱: ۲۳۷).

هەر له درێژهی ئەو سیاسەتەدا و له سالی ٢٠٠٥، به بریاری وهزارهتی پهروهردە و لهسهەر داوای پهروهردەیی دهۆک، خویندن بو به کرمانجی/شیوهی بادینانی، پاشان ئەم شیوهزاره له راگهیانندهکان و بوارهکانی پهروهردە و چاپهههینی و کارگێری و چاپ و وهشان و پۆشنییری گشتییدا له ناوچهی دهۆک چهسهپا، که ئەمه ههلهیهکی کوشندهی دهسهلاتی کوردییه، چونکه بهکارهینانی دو شیوهی یهک زمان و مامهلهکردن لهگهلهیدا وهک زمانی پیوهەر نمونهی له هیچ ولاتیکی تردا (پیشکەوتو یان دواکهوتو) نییه، ئەوهی که ههیه، به تایبهتی له ولاتانی فرههتهوه یان فرهزماندا، ستانداردبونی زیاد له زمانیک بۆ نمونه وهک ولاتانی ئەسکهندهناقی، ئەوه ستانداردبونی زمانی جیاوازه نهک زاری جیاوازه، هەر ئەمهشه وایکردوه، که بهردهوامبونی ئەم جۆره سیاسهتی جوتستاندارییه، ترسی لیکدابران و جودابونهوهی نهتهوهیی به شویندا بیت، واته ((مانهوهی ئەم واقیعه ئەگهری لیکدورکهوتنهوهی زارهکان و ئاخپوهران پتر دهکات که به دلنیااییهوه لیکدابران، سپینهوهی ههست و سۆز خۆشهویستی و لهناوبردنی خولیا ی نهتهوهیی له دهرونی تاکی کۆمهلگای کوردهواریدا دهسپێتهوه،... ئەم ئاراستهیهش رۆژ به رۆژ پهردهستهینی و ئەو رایهلهیهی تاکهکانی کورد بهیهکهوه دهبهستهیتهوه دهپچری...)) (غهفور، ٢٠٢١: ١٢٣).

بۆیه یهکیک له ههله ستراتیژییهکانی دهسهلاتی کوردی له دواي راپهڕینهوه، که دهرحهق به زمانی کوردی کردویهتی، ههلهی (جوتستانداریی)یه، لهبری ئەوهی حکومهتی ههریم له دواي راپهڕینهوه ههولێ سپینهوهی سیاسهتی دابهشکاری و پهرتکردنی زمانی پهیوهست به زمان و کهلتور و پۆشنییری کوردییهوه، لهلایه حکومرانی دهولهتی عیراقهوه بدایه، له ریگهی زمانیکی ستانداردی رپچکهگرتوی قالبگرتوهوه پایهکانی نهتهوهی کوردی بههیز بگردایه و زمانیکی نیشتمانیی نهک تهها بۆ کوردزمانان، بهلکو بۆ کهمهنهتهوهکانی تری ههریمی کوردستان (عهرب و تورکمان و کلدو ئاشوری) چیبگردایه، کهچی خوی به بریاری فهرمی کاری لهسهەر قولگردنهوهی جیاوازییهکان و لهناویشیاندا جیاوازییه ناوچهیهکانی تایبهت به زارهکانهوه کردوه، ههربۆیه به بروای (گیلنهری) مروناسی فرهههسی (ئهوه مانیفیستوی (ئایدینتی - ناسنامه)ی زمانه، که سنورهکانی زۆریک له چهمکی سیاسی (نهتهوه - ولات) دادهپێژی، واته یهکی لهو رۆله گرنگانهی زمان دهیبینی له مانیفیستوی چیکردنی نهتهوه - دهولهتدا، ئایدینتی پهیداکردنه.) (سابیر، ٢٠٠٩: ٩٣)، ههر له بارهی ئەم سیاسهتی دو ستانداردییه و لیکهوتهکانی و لهتبونی زمانی کوردی، (ناوخۆش) به (سایکس - بیکوی زمانی کوردی) ناوزهدهی کردوه و باسی لیکهوته خراپهکانی ئەم سیاسهته دهکات. (بروانه: ناوخۆش، ٢٠٢٢: ٢٢٣).

کهواته بابتهی دو ستانداردی و چارهسههرنهکردنی لهلایه دهسهلاتی سیاسی له ههریمی کوردستان، ترسی گهورهبون و فراوانبونی جیاوازییه زمانیهکانی زیاتر لیدهکریت و لهم قوناغهدا ههریمی کوردستانی عیراق لهروی زمانیهوه دابهشبووه و ئەمه ههنگاوی سههرتایه بۆ دابهشبوونی زیاتر له پوی کهلتوری و فرهههنگیهوه، ههلهت له پال پهرتبون و دابرا نه میژوی و جوگرافی و سیاسیهکانیشدا، له کوتاییدا پهرتبون و لیکدابرانی کهلتوری و فرهههنگی و زمانی به شویندا دیت و له ئەنجامدا ههنگاوهکانی دروستبونی دو نهتهوهی جیاوازه خیراتر دهبن و دهبنه فاکت، پاش ئەم روادووهش ناکریت به بریاریکی سیاسی یهکبخرینهوه.

کهواته نه بونی زمانیکی ستاندارد بۆ ههریمی کوردستان، ههر تهنها ئالنگارییهکی زمانی نییه، به لکو ئالنگارییهکی جدییه بۆسه بون و مانه وهی نه ته وهی کوردیش، وهک نه ته وهیهکی یه کگرتو، ههر له بهر ئهم هۆکاره شه پیمانویه، ئه گهر لایه نی په یوه نیدیار به وشیارانه وه مامه له له گه ل سیاسه تی دو ستانداری که ئیستا ئهمری واقیعه له باشوری کوردستاندا نه کات و هه ولی دۆزینه وهی رینگه چاره ی گونجاو نه دات له رینگه ی لیکنزیککردنه وهی بیروبۆچونه کان و به یاسا ددانان به یه کیک له شیوه فهرمییه کاند، تا له م رینگه یه وه ههنگاو به ههنگاو یه کیک له و دو شیوه فهرمییه به کاربه یتریت و شیوه که ی تر وهک کوی زار و شیوه زاره کانی تری زمانی کوردی، تهنها له بواره کانی ژیا نی ئاسایی رۆژانه ی ئاخیه وهرانییدا ده کاربکریت، ئه و له کۆتاییدا زمانی کوردی، بۆ دو زمانی سۆرانی و بادینانی جیا ده بیته وه، ئه مه جگه له زار و شیوه زاره کانی تر، که ئه گهر ئهم جۆره سیاسه ته به رده وام بیته، رهنگه له داها تودا زمانه کانی (له کی و لوپی، هه ورامی، زازیی) یش دروست بیته.

١/٣-٢-٢) نه بونی رینوسی ستاندارد – رینوسی پیوه:

رینوس، چۆنیه تی نوسین و تۆمارکردنی ده برینه زمانییه کانه (قسه کردن)، به هیما. به ده برینیکی تر هیمادارکردنی زمانه به شیوه ی بینراو. (شه مس، ٢٠١٧: ١٤٠)، واته به شیوه یه کی گشتی رینوس، یاسا و ریساکانی چۆنییه تی نوسینی ده برینه کانی مروّف (ئاخوتن) ده گریته وه و گۆرینی دهنگه کانی ئاخوتنه (فونیم) به پیت – هیما ی نوسراو، له گه ل ره چاوکردنی لایه نی خالبه ندیی. هه ربۆیه ههر زمانیک بۆ نوسینی دهنگه کانی و هیمادارکردنی قسه ی ئاخیه وهره کانی په یه وهی له سیسته میکی تایبه تی نوسین ده کات. هه لبه ت له م په وه گه لان به قوناغی جیا وزدا تییه ریون، تا توانیویانه رینوسیکی دیاریکراو بۆ تۆمارکردنی زمانه که یان به کاربه رن، واته ((ههر ئه لفبییه ک که ئیستا به کاردیته، له رابردودا به م شیوه یه نه بوه؛ به چه ند قوناغیکدا تییه ریوه، به گۆرپانکاری و ده ستکارییه وه گه یشتوه به وهی که ئیستا هه یه و ئه مه ش بۆ گونجاندن بوه.)) (سه رچاوه ی پیشو: ١٤١)، ههر له م باره یه وه و به پروای ئهم توژیینه وه یه، یه کیک تر له ئالنگارییه جدییه کانی به رده م زمانی کوردی، نه بونی رینوسی پیوه ری یه کگرتوه بۆ زمانی ستانداردی کوردی، چونکه ئه وهی هه یه به کاره یانی هه ردو رینوسی (ئارامی و لاتینی) یه، له باشوری کوردستاندا، هه لبه ت له بواره فه رمی و کارگیری و په روه رده ییه کاند، رینوسی ئارامی، چاککراو له پیته کانی عه رهبی و فارسی، به کارده هینریت. به لام له پال ئهم رینوسه فه رمییه شدا له هه ندیک له راگه یاندنه کوردییه کانی ههریمی کوردستانی عیراق و تۆره کۆمه لایه تییه کانه وه، له لایه ن ئاخیه وهرانه وه رینوسی (لاتینی) ش به کارده هینریت، که ئهم به کاره یانانی رینوسی (لاتینی)، به تایبه ت له راگه یاندنه کانه وه په یوه سه ته به ئاخیه وهرانی کورد – زمان، له هه ردو ده وله تی تورکیا و سوریا، چونکه پاساوی ئهم به کاره یانانی رینوسی لاتینی، له لایه ن هه ندیک له راگه یاندنه کوردییه کانه وه ئه وه یه که کورده کانی ئهم دو ولاته بۆ نوسینی زاره فه رمییه که ی خویان – کوردی ژورو، رینوسی لاتینی به کارده هینن. هاوکات به کاره یانی شیواو و نازانستی ئه و رینوسانه ش، که ئیستا بۆ زمانی کوردی په یه رده وده کرین له چۆنییه تی نوسینی وشه و زاراوه کان و به کاره یانانی له راگه یاندن و تۆره کۆمه لایه تییه کان و ته نانه ت فه رمانگه و شوینه په سمییه کان و تابلوی بازاره کانیشدا، که ههر که سه به ئاره زوی خوی و به یپی زه وق و مه زاجی خوی چ زمان و رینوسیکی به دل بیته

ئەو شیۆهیه بهکاردههینیت، بۆ نمونه ((گەر تیبینی رینوسی تابلۆ و نوسراوی فەرمی و نافەرمی بکریت، لە هەریمی کوردستان، بە شیۆهیهکی گشتی، هەلە ی جۆراوجۆر بەرچاودهکەون)) (شەمس، ۲۰۱۷: ۱۴۲)، کە ئەمەش نمونە ی لە هیچ ولاتیکی تردا بەدیناکریت، مەگەر لە هەریمیکی بی پلان و بی سیاسەت و ستراتژیی، وەک هەریمی کوردستاندا نمونە ی هەبیت. لەم ڕۆهوه (محەمەد مەعروف فەتاح) سەبارەت بە ریزنهگرتنی رینوسی کوردی دەلیت: ئەگەر خەلکی ریزی بۆ وشە و رینوسی کوردی هەبوا، ئەگەر هەلەیهکی رینوسی بە گوناھیک دابنایە، ئەوسا لە هەندێ کەموکورتی چاوی ئەپۆشی و هەولی دەدا پەپرهوی یەکیک لەو ریبازە رینوسیانه بکات کە لەبەردەستان و دوا ی بیرورا و زهوقی خۆی نەدەکەوت... هەربۆیه لە درێژە ی بیروراکانیدا دەنوسیت: پەیداکردنی ئەو ریزە بۆ کوردی بە گشتی و بۆ رینوس بەتایبەتی لە ئەرکە گرنهگەکانی سەرشانی ریکخراوه کۆمەلەییەکانە هەر لە قوتابخانە سەرەتاییەکانەوه تا زانستگا و دەزگا رۆشنیریەکان و کۆری زانیاری. (فەتاح، ۲۰۱۰: ۶۶).

۳/۱-۲-۳) بەکارنەهینانی زمانی کوردی لە کایە جیاوازهکاندا:

هەلبەت یەکیک لە هۆکارە سەرەکییەکانی پیشکەوتن و گەشەسەندنی زمان، بریتییە لە دەکارکردنی ئەو زمانە لە بوار و مەودای جیاوازا، تا لە رینگە ی ئەم بەکارهینانەوه زمانەکە پەل بۆ بواره جیاوازهکانی ژیان و ژیااری ئەو نەتەوهیه بهاویژیت و بە وشە و زاراوه ی ئەو بواره جیاوازانە دابگیریتەوه و دەولەمەند بیت، لە گرنهگرتن ئەو بوارنەش کە دەبنە هۆکاری زهنگینبونی زمانی کوردی بریتیین لە: (پەروەدە و خویندنی بالا (خویندنی زانستە پەتییەکان و هەندیک لە بواره ئینسانییەکانی وەک یاسا و کارگیری و ... هتد، ئابوری (بۆندە بازارگانی و ئالویره جیاوازهکان و تابلۆکان، تەکنەلۆژیای زانیاری (بەرنامە نەرمەکان)، یاسادانان و بواری دادگاگان، ... هتد)، بەلام ئەوهی لەم بارهیهوه پەيوهسته بە زمانی کوردی لە هەریمی کوردستانی عیراقدا، تا ئیستا کۆمەلێک لەو بوار و کایە جیاوازانە زمانی کوردی تیدا بەکارنەهینیت، یاخود ئەگەر بەکاریشبەهینیت، ئەوا زمانەکە لە پینگەیهکی لاوازیە، بۆ نمونە تا ئیستا نەتوانراوه زمانی کوردی هاوشانی زمانی عەرەبی، کە هەردوکیان دوو زمانی فەرمین لە عیراقدا لە کاروباره فەرمییەکانی حکومەتدا بەکاربەهینیت، هەلبەت لەم بارهیهوه بەپێی دەستوری عیراقی و یاسا بەرکارهکانی تایبەت بە مافی زمانی، زمانی کوردی رینگەپیداوه، بەلام حکومەتی هەریمی کوردستان و لایەنی پەيوه‌ندیدار لەم ڕۆهوه نەیاننوانیوه سود لە دەستور و یاسا زمانییەکان وەک پیویست وەرگیرن، یاخود بۆ نمونە پاش زیاتر لە ۳۰ سال دەسەلاتی خۆبەرپۆه‌به‌ری کوردی لە هەریمی کوردستانی عیراقدا، تا ئیستا هەندیک کاروباری تایبەت بە پیناسی باری شارستانی و رەگەزنامە و تاپۆ و ... هتد، هەر بە زمانی عەرەبی دەردەچن، کە ئەمانەش بە جۆریک لە جۆره‌کان پیکناکۆکە لەگەڵ دەستوری هەمیشەیی عیراق و بە تایبەت ماددە ی (۴) ی ئەو دەستورە^(۱) و یاسای زمانە فەرمییەکانی سالی ۲۰۱۴ ی پەرلەمانی کوردستان،^(۲) کە لە هەردوکیاندا جەخت لە فەرمییونی زمانی کوردی و بەکارهینانی لە سەرجه‌م بواره فەرمییەکان و چاودیریکردن و خزمەتکردنی و ... هتد دەکریتەوه.

لهوهیه ئهم بۆچونه بۆ ههندیک جیگه پرسی بیت، که چون دهتوانریت بهم بارودۆخه ئیستای زمانی کوردیهوه، له نهبونی وشه و زاراهه پێویستی بواری زانسته پهتیهکان و کارگیریه و یاسا و تهکنه لۆژیای زانیاری، ههنگاو به ئاراسته به کارهینانی زمانی کوردی لهم بوارانهدا ههلبگیریت، ئهگهر لهم روهوه تهماشای بارودۆخی زمانهکانی قوناعی رینیسان – بوژانهوه بکریت له ئهوروپا له نمونهی زمانهکانی وهک (ئینگلیزی، فهرهنگی، ئیسپانی و ئهلمانی، ئیتالی، ... هتد)، ئهوا ئهم زمانانهش ههنگاو به ههنگاو له ماوهی چهند سهدهیهکدا توانیویانه به تهواوهتی شوینی زمانی لاتینی بگرهوه و بچنه نیو کایه جیاوازهکانهوه، واته له زمانی ئاخواتنهوه بهرپهوه بۆ زمانی نوسین، لهم بارهیهوه (یانسون) دهلیت: (زمانه نوییهکان دهبو له ریگه سیستمی فیرکاری و راهینانهوه بلابکرینهوه، ئهمهش ماوهیهکی زوری کیشا تا به تهواوی بتوانن بچنه ناو سیستمی فیرکارییهوه، له ماوهی سهدهی نۆزهدهدا لاتینی له خویندنگهکانی زۆربهی ولاتی ئهوروپادا جیگه لهق نهبو، ئهمه له کاتیکدا زمانه نوییهکان هیدی هیدی ماریچانه خویان دهخزانه ناو بهرنامهی خویندنهوه. سههرتا تهنها بۆ خویندن و نوسینی بنههتی بهکارهینان، پاشان بۆ ژماره زانین و ئینجا دواتر بۆ خویندنی دهقی وێژهیهی. خویندنی قورسی وهک زانست، فلسفه یان ئابین، لاتینی ههروهها به ناچاری تا سهده و نیوکی رابردو بهردهوام بو.) (یانسون، ۲۰۱۹: ۲۴۴).

ههروهیه، بۆ بهکارهینانی زمانی کوردیش له بوار و کایه جیاوازهکانی زانسته جوهرهکاندا، دهکریت سود له میژو و ئهزمونیه گهلان و زمانانی تر وهربگیریت و ههنگاو به ههنگاو زمانی کوردی ببریته ناو کایه و بواره جیاوازهکانهوه، چونکه ناکریت، به تهمای خوا به جیهیلریت و ههنگاوی بۆ نهنریت، ئهگهر ئیراده و خه مخۆری و دلسۆزی و ویستی جدی هه بیت، ئهوا هیچ کاریک، کاری نه کرده نییه و دهتوانریت به دارشتمنی پلانیکه وردیهی زمانهوانی له چوارچۆیهی سیاسهتیکه زمانی نیشتمانییدا، به هاوکاری خه لکانی پسپۆری زمانهوانی و پسپۆری ئهوه بواره جیاوازه دهستپیکریت و به شیوهیهکی (په یژهیهی – تدریجی) و ههنگاو به ههنگاو، کار بۆ ئهم بواره بکریت و له ماوهی چهند سالیکدا زۆر به ئاسانی دهتوانریت، زمانی کوردی ببریته ناو بهکارهینانی ئهوه زانست و بواره جیاوازهکانهوه، که لهم بوارهدا زمانی کوردی له ههریمی کوردستانی عیراقدا دواکهوتوه، چونکه ئهگهر له دوا راپهڕین و له ۳۰ ساله رابردودا، پلانی ستراتیزی بۆ پرسه نیشتمانییهکان و له ناویشیاندا بۆ زمان هه بوایه، ئهوا ئیستا ئهوه ئالنگاری و قهیرانه بهم پلهیه نه دهبو، که بهرهوروی زمانی کوردی بونهتهوه و ئهوه بۆچونانهش خالی دهکرانهوه، که ههندیک رابوچون پینانویه زمانی کوردی توانا و لهباریتی بۆ بهکارهینان و پهسنکردنی زانستهکان و گۆرانکارییه هه نوکه بیهکان نییه.

ههر له بارهی ئالنگاری و نه خویندن به زمانی دایک له بواره جیاوازهکاندا و به تایبته له بواری زانستییدا (قهفتان) دهنوسیت: (خویندن به زمانی دیکه ههمیشه دورخستنهوهی زمانهکه مانه له زانستهکان و له کاروانی پیشکهوتنهوه، ههمیشه له گهشهکردن و تازه بونهوه دورمان دهخاتهوه و بهو پیههش کۆت و زنجیریک دهکریتهوه (پین) مان، که ههرگیز به کاروانی پیشکهوتن نهگهین و له ژیانیکه سههرتاییدا بپین و بچین!!) (قهفتان، ۲۰۱۹: ۲۳).

بۆ زیاتر سه‌لاماندنی ئه‌و بۆچونه‌شمان، که پیمانوايه زمانی کوردیش وه‌ک زمانانی تر له میژودا، ئه‌و نه‌رمی و له‌باریتیه‌ی تیايه، که زانسته جۆربه‌جۆره‌کانی پێ رومال بکریت، ئه‌گه‌ر سه‌رنج بدریت له هه‌ندیک له بواره‌کانی له نمونه‌ی زانسته مروییه‌کانی وه‌ک (میژو، فلهسه‌فه، کۆمه‌لایه‌تی، راگه‌یاندن، ...هتد)، له پاش راپه‌رینه‌وه تواناوه هه‌نگاوی باش له‌م بواره‌دا بنریت و زمانی کوردی ئیستا له‌م بواره‌ و هه‌ندی بواوی تر دا خاوه‌نی خه‌رمانیک له وشه و زاراوه‌ی پێویستی ئه‌م بواره‌یه و تاراوه‌یه‌ک توانیوه‌تی به‌ره‌وه‌پیشچون به‌خۆوه ببینیت. که‌واته له کۆتایی ئه‌م وه‌چه پارده‌ له‌گه‌ڵ لیکۆله‌ریکی وه‌ک (قه‌فتان) دا هاوراین، که ده‌لێت: (خویندن به‌ زمانی زگماک، مانایه‌کی نه‌ته‌وه‌یی و میلی ده‌گه‌یه‌نیت و تیرکردن و خۆراکیکی گیانی ره‌سه‌نی میلیته و ئنتیمایه‌که بۆ ئه‌و میلیته خاوه‌ن مافه له پویه‌کی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه، گه‌شاندنه‌وه‌یه‌کی یه‌کیتی نیشتمانییه و له‌پوی زانستیه‌وه ره‌واندنه‌وه‌ی گه‌روگرفته و بلاوبونه‌وه و ته‌شه‌نه‌کردنی زانسته به‌ زمانی کوردیمان، خولقاندنی بیر و زمانیکی بیر و زمانیکی زانستی کوردیه و ده‌رگا‌کردنه‌وه‌یه له‌به‌رده‌م نه‌وه‌کانمان که هه‌ولی تازه‌کردنه‌وه و داهینان بده‌ن). (قه‌فتان، ۲۰۱۹: ۲۰).

١/٢-٤) نه‌بونی ده‌زگایه‌کی زمانه‌وانی ئه‌کادیمی:

یه‌کێک له‌و له‌پوداوه‌ستانه گرنگانه‌ی که له‌به‌رده‌م گه‌شه‌سه‌ندنی زمانی کوردیدا بوته کۆسپ بۆ پیشکه‌وتن و راژه‌کردنی ئه‌م زمانه، بریتیه له نه‌بونی وه‌ک پێویستی ده‌زگایه‌کی ئه‌کادیمی سه‌ربه‌خۆ، هه‌لبه‌ت ده‌زگای ئه‌کادیمی له نمونه‌ی ده‌زگای ئه‌کادیمی کوردستان و چه‌ندین ناوه‌ند و سه‌نته‌ری توێژینه‌وه هه‌یه، که له سنوری توانسته‌دا راژه‌ی زمانه‌که ده‌که‌ن، به‌لام ئه‌وه‌ی ئیمه مه‌به‌ستمانه و پیمانوايه نییه، ئه‌وا بریتیه له نه‌بونی ده‌زگایه‌کی نیشتمانی بیلايه‌نی زانستی خاوه‌ن ده‌سه‌لاتی دارایی و یاسایی و جیه‌جیکردن، که بریاره‌کانی بریاری کۆتایی بیت و توانای ئه‌وه‌ی هه‌بیت، که چاودێری ره‌وتی به‌ره‌وه‌پیشچونی زمانه‌که بکات و هه‌ولبده‌ت به‌پێی گۆرانه جیاوازه‌کان و بارودۆخه نوێیه‌کان زمانه‌که له‌گه‌ڵ بویه‌ر و که‌تواوه نوێیه‌کاندا بگوجینیت. واته ئه‌م ده‌زگایه، هه‌روه‌ک وتان خاوه‌ن بریار و خاوه‌ن بودجه و توانستی مروی بیت و توانای دروستکردن و دارپشتن و داتاشینی وشه و زاراوه و وه‌رگرته‌ی زاراوه‌ی پێویست بۆ بواره جیاوازه‌کانی هه‌بیت، هه‌ربۆیه پیمانوايه نه‌بونی ئه‌م ده‌زگایه یه‌کێکه له که‌موکۆری و ئالنگارییه جدییه‌کانی به‌رده‌م زمانی کوردی، چونکه زمانی کوردی له‌م قوناغه‌دا پێویستی زۆری به وشه و زاراوه‌ی جیاوازه‌یه له بواره جیاوازه‌کانی زانست و راگه‌یاندن و ته‌کنه‌لوژیا و ...هتد دا، که ئه‌گه‌ر ده‌زگایه‌کی له‌مجۆره هه‌بوايه، ئه‌وا به ئاسانی ده‌توانرا هه‌نگاو به هه‌نگاو زمانی کوردی ببه‌رته‌ناو بواره جیاوازه‌کان و به‌کاربه‌ریت له بواره‌کانی وه‌ک: (په‌روه‌ده و خویندنی بالا، زانسته په‌تییه‌کان، ته‌کنه‌لوژیا و ئامیژه نوێیه‌کان، ...هتد)، چونکه له بیرمان نه‌چیت هه‌ر زمانیک که فه‌ره‌نگیکی زه‌نگینی بۆ زاراوه‌ی بواره جیاوازه‌کان هه‌بیت، ئه‌وا ئه‌و زمانه زمانیکی زیندو و چالاکه، ئه‌مه سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی ئه‌گه‌ر کار له‌سه‌ر دروستکردن و دارپشتن و داتاشین و وه‌رگرته‌ی زاراوه‌ی پێویست بۆ بواره جیاوازه‌کان نه‌کریت، ئه‌وا زمانی کوردی ده‌بیته زمانیکی له کاروان به‌جیماو، زمانی له کاروان به‌جیماویش، که توانای پرکردنه‌وه‌ی پێداویستییه وشه‌یه‌کانی ئاخیه‌ره‌کانی نه‌بیت، ئه‌وا قسه‌که‌ری ئه‌و زمانه چاوه‌پێی ناکات

و ههولدهات پهنا بۆ وشه و زاراوهی زمانه خزمه تکرارهکان بهریت و پیداوایستییه وشه یههکانی له زمانانی ترهوه وهربگریت. ههر لهم بارهیهوه (ههرشه می) دهنوسیت: (ئه مرق نهوهی نوێ، چاوه پوانی گهوره ی له زمان ههیه. بۆ نهوهی زمانه که مان بهو ئهرکه ی ههلبستیت و بتوانیت وهلامی خواستهکانی سهردهم بداتهوه، دهبی چهندان کۆری زمانهوانی، شهو بخه نه سهر پوژ و خهریکی کاری ورد و بهردهوام بن، بۆ دۆزینهوهی چارهسهری گونجاو و ههلبژاردنی وشه و زاراوهی پنیویست بۆ هه مو دیارده زانستی و تهکنه لوژی و کومه لایه تییه تازهکان.)) (ههرشه می، ۲۰۲۲: ۶۴).

۱-۳-۵ نه بونی دهزگایه کی وهرگێرانی نیشتمانی:

پروسه ی وهرگێرانی، یهکیکه لهو پروسیسه گرنگانه ی که به درێژایی میژو، مروقه کان بۆ ناشنابون و شاره زابونیان له فهرهنگ و پوشنییری و هزرینی نهوانی دی پنیویستیان به وهرگێرانی و هینانه سه ر زمانی ئه و زانست و زانیاری و بابه تانه هه بوه، که له زمان و فهرهنگی خۆیاندا نه بون، واته پروسه ی وهرگێرانی فاکته ریکی به هیزی پرکردنه وهی نه بون و کهموکۆری زانیاری و زانست بوه له بواره جیاوازهکاندا لای ئه و نه تهوانه ی که ههولیانداوه له ریگه ی وهرگێرانه وه شاره زایی و زانستی خۆیان وه ژور بخهن، له م پوه وه نمونه ی زۆرمان هه یه، بۆ نمونه عهره به کان له سهردهمی عه باسییهکاندا له ریگه ی دامه زاندنی (دار الحکمه) وه، ههولیانداوه به رهه مه (فهلسه فی و زانستی و ... هتد) ی گریک و رۆمان و فارسهکان وهرگێرن، هه ربۆیه له باره ی گرنگی وهرگێرانه وه (نه به ز) دهنوسیت: ((به راستی، هیچ نه ته وه یه ک نییه بتوانی واز له وهرگێرانی بهینی، هه رچهنده سامانیکی نه ته وایه تی کۆن و به نرخیشی هه بی - چونکه ههر وهرگێرانه ده بیته هۆی نه وه ی گه لیک ناشنای شارستانی تی و زانیاری نه ده بیاتی گه لیک دیکه بی.)) (نه به ز، ۲۰۰۸: ۸)، واته ((بایه خی وهرگێرانی له دانانی میتۆده په روه ده یهه کان له ههریمی کوردستاندا، له وه دایه که له ریگه ی خویندنه وه ی به رهه می فهرهنگی، زانستی، کولتوری، میژوی نه ته وه کان ده ناسین و که لک له نه زمونه کانیان وهرده گرین.)) (سامان، ۲۰۲۲: ۱۴۶).

کهواته نه وه ی رونه نه وه یه، که وهرگێرانی به درێژایی میژو رۆلی سه ره کی هه بوه له خه باتکردن له پیناوی زمانی نه ته وه و پاژه کردنی زمانی نه ته وه دا، به لام به هۆی نه بونی ده زگایه کی نیشتمانی، بۆ وهرگێرانی سه رجه م ئه و زانسته جوړبه جوړانه ی که له ئیستای دونیای مۆدیرندا ههن، یهکیکه لهو ئالنگاریانه ی که بوته هۆی هه ژاری و که م پیزی زمانی کوردی، چ له روی ناوه رۆک و زانیاری له باره ی ئه و زانسته هه مه جوړانه وه چ له باره ی وشه و زاراوه ی پنیویست لهو زانستانه دا، هه ربۆیه بونی ده زگایه کی نیشتمانی خاوه ن بودجه و سه ربه خۆیی بۆ وهرگێرانی و هینانه سه ر زمانی کوردی سه رجه م ئه و به رهه م و زانسته نویانه ی، که ده بنه هۆکاری پیشکه وتن و فراژوبونی زمان و کومه لی کوردی، کاریکی پنیویست و له پیشینه ی لایه نی په یوندیداره، چونکه وهرگێرانی یهکیکه لهو وه سیله گرنگانه ی، که ده توانیت له ریگه یه وه بیرکردنه وه و تیروانین و ژیا ری نه ته وه یه کی پیشکه وتو له بواره جیاوازهکاندا بۆ نه ته وه و ژیا رییه کی تر پیبگوازیته وه، که نه مه ش فاکته ری ده وله مه ندبون و هه لکشانی زانست و زانیاری و شاره زایی گه ل و نه ته وه ی پاشکه وتوه، ((پهنگه بکری بلین وهرگێرانی دراوی ئالوگۆری زانیاری و پوشنییرییه، وهک چون بی بونی دراو ئالوگۆره بازرگانییهکان

رادهوهستن و بهدوای ئه‌ویشدا بواری ئابوری ده‌وه‌ستی، ... بواری رۆشنیبریش بی وه‌رگێران په‌کی ده‌که‌وێت و کلتوری ئه‌و و لاته توشی قه‌تیسمان ده‌کات.)) (غفور، ۲۰۲۲: ۷۳)، هه‌ربۆیه به‌ درێژایی میژو ئه‌و گه‌ل و نه‌ته‌وانه‌ی که‌ گرنگیان به‌ بزوتنه‌وه‌ی وه‌رگێران داوه، توانیویانه به‌ره‌وپیشه‌وه‌ بپۆن و گۆرانکاری جیدی له‌ بیرکردنه‌وه‌ و تیروانینی تاکی کۆمه‌لگه‌کاندا به‌ینه‌ ئاراهه‌ و شاره‌زای ژیاڕیی به‌رانبه‌ره‌کانیشیان ببن، ئه‌گه‌ر نمونه‌یه‌کی زیندو بۆ ئه‌م قسه‌یه‌مان به‌ینه‌وه، ئه‌وا ولاتیکی هاوسی وه‌ک ئیرانه، که‌ له‌ ریگه‌ی بزوتنه‌وه‌ی وه‌رگێران و گرنگیدان به‌م په‌وته و دامه‌زاندنی ده‌یان دامه‌زراوه و خانه‌ی وه‌رگێرانه‌وه‌ بۆ بواره‌ جیاوازه‌کان، بونه‌ته‌ هۆی ده‌وله‌مه‌ندکردن و به‌پێزکردنی زمانی فارسی و له‌م په‌وه‌ زمانی فارسی خزمه‌تیکی شایان کراوه و فه‌ره‌ه‌نگیکی زه‌نگینی وشه‌ و زاراوه‌ی بۆ دروستبوه، هه‌ربۆیه‌ گرنگی نه‌دان به‌م بواره‌ هه‌ژاری فه‌ره‌ه‌نگی وشه‌ و زاراوه‌ی کوردیی و له‌ کۆتاییدا زمانی کوردیی به‌شویندا هاتوه، ئه‌مه‌ جگه‌له‌وه‌ی که‌ بیه‌شکردنی ئاخپه‌ور و خوینه‌ری کورد-زمانانه، به‌ به‌ره‌مه‌ زانستی و ئه‌ده‌بی و رۆشنیبری و فه‌لسه‌فیه‌کانی نه‌ته‌وه‌ پێشکه‌وتو و بالاده‌سته‌کان، چونکه‌ بیرمان نه‌چیت خوینه‌ری کوردی دوا‌ی راپه‌رین، زۆر که‌م شاره‌زای زمانیکی تره، که‌ ئه‌نجامه‌که‌شی به‌ بڕوای ئیمه‌ هه‌م که‌م چالاکی و که‌م پێزی زمانی کوردی له‌ مه‌یدانه‌ جیاوازه‌کاندا لیکه‌وتوه‌ته‌وه‌ و هه‌م که‌م ئاگایی و که‌م شاره‌زایی خوینه‌ری کورد و بیه‌شکردنی خوینه‌ری کوردی له‌ سه‌رچاوه‌ نوییه‌کان به‌دوای خۆیدا هیناوه.

١/٢-٦) نه‌بونی چاودێری و لێپرسینه‌وه:

به‌ بڕوای توێژه‌ر یه‌کیک له‌و ئالنگارییه‌ جیدیانه‌ی که‌ له‌م قوناغه‌دا رۆبه‌پوی زمانی کوردی بوه‌ته‌وه، نه‌بونی چاودێری و لێپرسینه‌وه‌یه، جا چاودێری له‌ پوی یاسایی و کارگێرییه‌وه‌ بیت، که‌ به‌ پله‌ی یه‌که‌م دامه‌زراوه‌ فه‌رمیه‌کانی حکومه‌ت لێیان به‌رپرسه‌ و ئه‌رکی سه‌رشانییه‌تی که‌ چاودێری و لێپرسینه‌وه‌ی بۆ زمانی کوردی و ده‌کارکردنی ئه‌م زمانه‌ له‌ بواری سێکته‌ره‌ جیاوازه‌کاندا هه‌بیت و ریگری و لێپرسینه‌وه‌ له‌و که‌س و لایه‌ن و ده‌سته‌ و تاقمه‌ جیاوازه‌ بکات، که‌ به‌ هه‌ر بیان و پاساوێک، زمانی کوردی له‌ رۆه‌ جیاوازه‌کانه‌وه‌ ده‌شوینن و خرابی ده‌که‌ن، چونکه‌ نه‌بونی لێپرسینه‌وه‌ و چاودێریکردن، مانای په‌وایه‌تیدان به‌ جوړیک له‌ هه‌ره‌مه‌کیتی و هینانه‌ ئارای ئاره‌زوی که‌سی له‌ به‌کاره‌ینانی زمانه‌که‌دا به‌ شوین خۆیدا کێشده‌کات، هاوکات جگه‌ له‌ نه‌بونی چاودێری یاسایی و کارگێری، له‌ لایه‌ن ده‌زگا و دامه‌زراوه‌ حکومییه‌کانه‌وه‌، به‌جوړیک له‌ جوړه‌کان هه‌ست نه‌کردن و نه‌بونی هه‌ستی به‌رپرسیارییه‌تی له‌ پوی کۆمه‌ل و تاکی کۆمه‌لێشه‌وه‌ هه‌ستپێده‌کریت، چونکه‌ تاکه‌کانی کۆمه‌لێش رۆشنیبری و هۆشیاری نه‌ته‌وه‌یی و مروییان بۆ گرنگیدان به‌ زمانی دایکیان و پاراستنی زمانه‌که‌یان و خۆشوێستی زمانه‌که‌یان کالبه‌ته‌وه‌ و هه‌ولی پاراستن و خه‌ملی‌خواردن و چاودێریکردنی نادهن، ئه‌مه‌ش به‌ ئاشکرا له‌ کاتی به‌کاره‌ینانی زمانی کوردی له‌ کاروباره‌ ئاساییه‌کانی رۆژانه‌ و له‌ کاروباره‌ تایبه‌تییه‌کاندا هه‌ستپێده‌کریت، له‌ نمونه‌ی به‌کاره‌ینانی زمانی کوردی له‌ تۆره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و ده‌کارکردنی ئه‌م زمانه‌ له‌ نویسی تابلۆی سه‌ر دوکانه‌کانیان و بواره‌ جیاوازه‌کانی تردا به‌ ئاشکرا په‌نگیداوه‌ته‌وه‌، هه‌ربۆیه‌ له‌ باره‌ی گرنگی رازه‌کردن و چاودێریکردنی زمانی کوردیه‌وه‌ (غفور) ده‌نوسیت: ((وه‌ک چۆن دره‌ختیک پێوستی به‌

چاودێری و ئاودێری و هه‌له‌په‌رداوتن و متوربه‌کردنه‌، زمانیش به‌هه‌مان شیوه‌ پێویستی به‌ چاودێرییه‌، به‌تایبه‌تی تا هه‌له‌نه‌په‌رداوتری، لاخه‌ وشکه‌ل و گه‌له‌په‌رداوتنه‌کانی لینه‌کریتیه‌وه‌، به‌ کورتی خزمه‌ت نه‌کریت به‌ره‌می باشی نابیت. هه‌نوکه‌ زمانی کوردی وه‌ک پێویست خزمه‌ت نه‌کراوه‌ و ... نه‌گه‌ر زمانه‌وانان و پسیپۆرانی زمان کاری بۆ نه‌که‌ن و ده‌سه‌لات به‌ تایبه‌تی بریاری پشتیوانییان نه‌دا به‌ره‌ و ئاقاری خراپتر ده‌روا.)) (غه‌فور، ۲۰۲۲: ۷۳).

له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی که وه‌ک پێویست خزمه‌ت و چاودێریی زمانی کوردی نه‌کراوه‌، هاوکات به‌ پێچه‌وانه‌شه‌وه‌ گرنگییه‌کی له‌ پێویست به‌ده‌ر به‌ زمانی بیگانه‌ و فیرکردن و په‌روه‌رده‌کردنی منال و نه‌وه‌کانیان ده‌ده‌ن و منالانی کورد به‌ زمان و که‌لتوری ئه‌وانی تر گۆشده‌کریت، بیگومان ئه‌مه‌ش له‌سه‌ر حیسابی زمانی دایکی و بگه‌ر شانازیی پێوه‌ده‌کریت، که‌ هه‌له‌ده‌ده‌ین له‌ وه‌چه‌ پاره‌کانی داهاوتدا له‌سه‌ر ئه‌م گه‌روگره‌فته‌ بوه‌ستین.

١/٣-٢-٧) نه‌بونی فه‌ره‌ه‌نگی (کوردی - کوردی):

به‌ بروای ئه‌م توێژینه‌وه‌یه‌، نه‌بونی فه‌ره‌ه‌نگی کوردی - کوردی، که‌ له‌لایه‌ن ده‌زگایه‌کی نیشتمانی ئه‌کادیمییه‌وه‌ له‌ بوار و پسیپۆریه‌ جیاوازه‌کاندا سه‌ره‌رشته‌بکریت، یه‌کی تره‌ له‌ ئالنگارییه‌کانی به‌رده‌م زمانی کوردی، چونکه‌ به‌هۆی نه‌بونی ئه‌م جوړه‌ فه‌ره‌ه‌نگه‌وه‌، تا ئیستا نه‌توانراوه‌ وشه‌ و زاراوه‌ و که‌ره‌سته‌ زمانیه‌کانی زار و شیوه‌زاره‌کانی ئه‌م زمانه‌ گردوگۆبکریته‌وه‌ و شه‌ن و که‌و بکریت و له‌ بیژنگ بدریت و زۆله‌ک و زیوانی لینه‌دربکریت، هاوکات هه‌ر له‌ ریگه‌ی دانان و ئاماده‌کردنی ئه‌م جوړه‌ فه‌ره‌ه‌نگه‌وه‌ ده‌توانرا وشه‌کانی زمانی کوردی له‌ فه‌وتان و دزین و له‌ناوچون بپاریزریت و له‌ کاتی پێویستیشدا بۆ بواره‌ جیاوازه‌کانی زانسته‌ جوړبه‌جوړه‌کان سوودی لیۆربگریت و که‌متر سود له‌ وشه‌ و زاراوه‌ی بیانی وه‌رگیریایه‌، که‌ ئه‌مه‌ له‌به‌ر دو فاکته‌ر گرنگ بو، یه‌که‌م، ده‌توانرا له‌ ریگه‌ی ئه‌م کاره‌وه‌ وشه‌ و که‌ره‌سته‌ زمانیه‌کان له‌ فه‌وتان و له‌ناوچون و مردن بپاریزریت، دوهم، ده‌توانرا وشه‌ و زاراوه‌کانی زمانی کوردی له‌ کاتی پێویستدا بۆ پێکه‌ردنه‌وه‌ی پیداویستییه‌ وشه‌یه‌کانی له‌ بواره‌ جیاوازه‌کاندا به‌کاربه‌یتری و ئه‌وه‌نده‌ په‌نا بۆ قه‌رزکردن و خواستن و به‌کاره‌یتانی وشه‌ی زمانانی تر نه‌بدریت، که‌ ئه‌م هه‌نگاوه‌ش ئه‌نجامه‌که‌ی پته‌ویی و په‌سه‌نی زمان و وشه‌کانی زمانی کوردی ده‌سه‌لماند و ده‌بوه‌ مایه‌ی زه‌نگینی گه‌نجی وشه‌کانی زمانی کوردی.

که‌واته‌ نه‌بونی فه‌ره‌ه‌نگی کوردی - کوردی، بۆ سه‌رجه‌م وشه‌ی زار و بنزاره‌کانی زمانی کوردی، ئه‌مه‌ جگه‌ له‌ نه‌بون، یان که‌می فه‌ره‌ه‌نگی زاراوه‌ی زانستی له‌ بواره‌ جیاوازه‌کانی زانسته‌ په‌تی و زانسته‌ مروّییه‌کاندا، یه‌کیه‌ له‌ له‌مپه‌ره‌کانی به‌رده‌م خه‌سارناسی وشه‌کانی ئه‌م زمانه‌، هه‌رچه‌نده‌ له‌م بواره‌دا هه‌ولی تاکه‌که‌سی و ده‌زگای بچوک هه‌بوه‌ و هه‌یه‌، به‌لام لیۆره‌دا ئیمه‌ مه‌به‌ستمان له‌ ده‌زگایه‌کی فه‌ره‌ه‌نگی نیشتمانییه‌، وه‌ک ئۆکسفۆردی ئینگلیزی و دودنی ئه‌لمانی و ... هتد، چونکه‌ فه‌ره‌ه‌نگ جگه‌له‌وه‌ی که‌ هه‌گبه‌ی پاراستنی وشه‌کانی زمان و زاره‌ جیاوازه‌کانیه‌تی، هاوکات کانیای هه‌لینجان و ده‌ره‌یتانی وشه‌ و زاراوه‌ی پێویستی زمانه‌وانیه‌، له‌ کاتی پێویستبوینان بۆ به‌کاره‌یتان، له‌لایه‌ن ئاخپوه‌ری زمانه‌که‌وه‌ له‌ بواره‌ جیاوازه‌کانی ژیان و ژیاوری تاکه‌کاندا، ئه‌گه‌ر فه‌ره‌ه‌نگی (کوردی - کوردی)، له‌سه‌ر ئاستی سه‌رجه‌م زار و شیوه‌زاره‌کانی زمانی کوردی، له‌لایه‌ن ده‌زگایه‌کی پسیپۆری فه‌ره‌ه‌نگسازیه‌وه‌ بۆ وشه‌ و زاراوه‌کانی زمانی کوردی دا‌بنرایه‌، هه‌روه‌ک پێشتر

خستمانه‌رو، جگه‌له‌وه‌ی که زه‌خیره‌یه‌کی زۆری زمانی له‌نهمان و فه‌وتان ده‌پاریزرا و رزگارده‌کرا، هاوکات بریکی زۆر له‌ وشه‌کانی زمانه‌که‌ش له‌ مردن و دزین ده‌پاریزرا، چونکه زمانه‌کانی دراوسیمان به‌ تایبته‌ زمانی وه‌ک فارسی، که زمانیکی خزمه‌تکراوه‌ ده‌یان و سه‌دان وشه‌ی کوردی، یان هاوبه‌شی زمانه‌ ئێرانییه‌کانی بۆ خۆی به‌کاره‌یناوه‌ و که‌موکوری وشه‌یی زمانه‌که‌ی پێپرکروه‌ته‌وه‌، ئاخێوه‌ری کوردیش ده‌بیت بۆ پرکردنه‌وه‌ی که‌لینه‌ وشه‌یه‌یه‌کانی خۆی په‌نا بۆ زمانه‌ بیگانه‌کان به‌ریت، یان به‌ ده‌ستی دو له‌ زمانی فارسییه‌وه‌ وه‌ریبگریته‌وه‌، که‌ ئه‌مه‌ش سه‌لمینه‌ری ئه‌و ئارگومینه‌ته‌یه‌، که‌ هه‌بون و بایه‌خی ده‌زگایه‌کی نیشتمانی فه‌ره‌نگی له‌م قۆناغه‌دا به‌ کاریکی له‌پیشینه‌ و گرنگی حکومه‌ت و لایه‌نی په‌یوه‌ندی‌دار ده‌زانیت.

١-٢-٣/٨) نه‌بونی سیاسه‌ت و پلانی زمانی:

یه‌کیک له‌ ئالنگارییه‌ جدیه‌یه‌کانی به‌رده‌م ئه‌م قۆناغه‌ی زمانی کوردی به‌ مه‌به‌ستی راژه‌کردن و به‌ره‌وپیشبردن و گه‌شه‌پیدانی زمانی کوردی و ده‌کارکردنی له‌ بوار و کایه‌ جیاوازه‌کانی ژیان و ژیا‌ری کورده‌واریدا، نه‌بونی سیاسه‌ت و پلانی زمانیه‌.

بابه‌تی (پلانی زمان)، بابه‌تیکی نوییه‌ و بۆناوه‌راستی سه‌ده‌ی رابردو ده‌گه‌رپه‌ته‌وه‌، ئه‌م زاراوه‌یه‌ش بۆ یه‌که‌مجار له‌لایه‌ن (هۆگن)ه‌وه‌ له‌ ساڵی ١٩٥٩دا له‌ وتاریکدا به‌کاره‌ینا، که‌ تایبته‌ بو به‌ ره‌وشی زمانه‌وانیی له‌ نه‌رویژ، هاوکات (فیشمان)یش له‌ ساڵی ١٩٧٠دا زاراوه‌ی (سیاسه‌تی زمانه‌وانی) بۆ زیادکرد. (بروانه‌: کالی، ٢٠١٢: ١٥٥).

سه‌باره‌ت به‌ چه‌مکی پلانی زمان (مه‌حوی) ده‌لێت: ((زاراوه‌ی (پلاندانان بۆ زمان – Language Planning) له‌ زانستی زمانی کۆمه‌لایه‌تیدا بۆ به‌جیه‌ینانی پێره‌وبه‌ندانه‌ی پلانیکی Systematic Planning واته‌ بۆ پرۆژه‌یه‌کی به‌ هۆشیاری و به‌ ئاگاوه‌ی مرۆف دانراوه‌، که‌ بنه‌مای گریمان‌ه‌کارانه‌ی/نه‌زه‌ریانه‌ی هه‌یه‌، ئامانجی ئه‌م هه‌وله‌ چاره‌سه‌رکردنی کێشه‌کانی په‌یوه‌ندی گه‌توگۆکردن و له‌یه‌کگه‌یشتنه‌ Communications له‌ کۆمه‌لگادا.)) (مه‌حوی، ٢٠١٦: ٥٧).

واته‌ مه‌به‌سته‌ له‌ پلانی زمان (پلاندانان بۆ زمان) به‌ شیوه‌یه‌کی گه‌شتی په‌یوه‌سته‌ به‌:

١- پلانی بارو‌حاله‌ت – Status Planning: له‌م حاله‌ته‌دا پلانی زمانی مامه‌له‌ له‌گه‌ل به‌ها و پێگه‌ی زمانیک و په‌یوه‌ندی ئه‌و زمانه‌ له‌گه‌ل زمانانی ترده‌ ده‌کات، واته‌ (پلاندانانی پێگه‌ ئه‌م پرسیارانه‌ ده‌گرپه‌ته‌خۆی: کامه‌ زمان/زمانان ده‌بیت فه‌رمی بن. چ زمانیک ده‌بیت له‌ قوتابخانه‌ به‌کاربیت؟ چ زمانیک ده‌بیت له‌ میدیادا به‌کاربیت.) (سورخی، ٢٧٢١: ٢٦)، بۆ نمونه‌ پێگه‌ و به‌های زمانی کوردی له‌ هه‌ریمی کوردستانی عێراق له‌ به‌رانبه‌ر پێگه‌ هه‌ریه‌که‌ له‌ زمانه‌کانی ئینگلیزی و عه‌ره‌بی له‌م قۆناغه‌دا، واته‌ له‌م باره‌دا تا چه‌ند زمانی کوردی توانیویه‌تی پێگه‌ و نرخ‌ی خۆی بپاریزیت، تا چه‌ندیک زمانی کوردی ده‌رب‌ر و گه‌یه‌نه‌ری بارودۆخه‌ فه‌ره‌نگی و رۆشنیبری و په‌روه‌رده‌یه‌یه‌که‌ی نه‌ته‌وه‌ی کورده‌، تا چه‌ندیک زمانی کوردی توانیویه‌تی چه‌په‌ریکی به‌هیزبیت بۆ پاراستنی ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌یی کورد؟ ئه‌ی تا چه‌ندیک زمانی کوردی له‌ بارودۆخه‌ فه‌رمیه‌یه‌کان و به‌کاره‌ینانه‌ نیوده‌وله‌تیه‌یه‌کاندا رێگه‌ی بۆ خۆشکراوه‌.

۲- پلان بۆ کۆرپه‌ی زمان – corpus planning: لێره‌دا مامه‌له‌ له‌گه‌ڵ رێکاره‌کانی چۆنیه‌تی هه‌لبژاردنی زمانیک و هه‌لاویژکردنی نۆرمه‌کانی ئه‌و زمانه‌ ده‌کات، بۆئه‌وه‌ی وه‌ک زمانی پێوه‌ر/ستاندار به‌کاربه‌یهریت، که ئه‌مه‌ش له‌ رێگه‌ی دهرشتنی پلانیکه‌ی کاره‌کی زانستی بۆ به‌کاره‌ینان و جێبه‌جێکردنی له‌ بواره‌ فه‌رمیه‌کاندا له‌ نمونه‌ی په‌روه‌رده و پێگه‌یاندن و ...هتد، ئه‌مه‌ جگه‌له‌وه‌ی که پلان بۆ هه‌لبژاردنی نۆرمیکه‌ی زمان بۆ به‌کاره‌ینانی وه‌ک زمانی پێوه‌ر ده‌کریت، هاوشان پلان بۆ هه‌لبژاردنی رینوسی ئه‌و زمانه‌ و چۆنیه‌تی نوسینه‌وه‌ی فه‌ره‌نگ و پێزمان و هه‌لینجاندنی ده‌ستور و یاساکی دانه‌نیت.

هاوکات له‌گه‌ڵ خسته‌نرۆی چه‌مکی (پلانی زمانی) دا، چه‌مکی (سیاسه‌تی زمانی) ش خراوه‌ته‌رو، به‌وه‌ پێناسه‌ کراوه، که بریتیه‌ له‌ سه‌رتاپای ئه‌و رێگایانه‌ی ده‌گیرینه‌به‌ر له‌ بواری په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان زمان و ژبانی کۆمه‌لایه‌تییدا، له‌م باره‌یه‌وه‌ (کالفی) سه‌باره‌ت به‌ سیاسه‌تی زمانی ده‌لێت: سیاسه‌تی زمانه‌وانی به‌ ده‌وله‌ته‌وه‌ به‌نده، ئه‌مه‌ش رێگای هه‌لبژێردراوی تیۆری نییه، به‌لکو بپاریکی واقعییه. (کالفی، ۲۰۱۲: ۱۵۲).

که‌واته‌ بونی سیاسه‌تی زمانی، له‌ چوارچۆیه‌ گشتیه‌که‌یدا و دانانی پلانیکه‌ی وردی زمانی، وه‌ک هه‌نگاوه‌ کاره‌کیه‌کانی پیاوه‌کردنی سیاسه‌ت و ستراتژیی زمانی، یه‌کێکه‌ له‌و کایه‌ گرنگانه‌ی که‌ زمان له‌ هه‌ژمونی زمانانی بێگانه‌ و هاوکات له‌ رێگری و ئاریشه‌ ناوخۆیه‌کان ده‌پاریزیت، به‌لام به‌پێچه‌وانه‌وه‌ وه‌ک بارودۆخی ئیستای زمانی کوردی، که‌ ئه‌وه‌ی هه‌ستیه‌ده‌کریت و بوته‌ ئالنگاری و هه‌ره‌شه‌یه‌کی جدی بۆ ئایینه‌ی زمانی کوردی، نه‌بونی سیاسه‌ت و ستراتژیی زمانی، که‌ له‌ چوارچۆیه‌دا پلانی زمانی بۆ داریژرایی، تا به‌ هۆی ئه‌و پلانه‌وه‌ بتوانریت زمانه‌که‌ له‌ ئالنگاریه‌ ده‌ره‌کی و ناوه‌کیه‌کان بپاریزیت.

بونی سیاسه‌تی زمانی هه‌ر ته‌نها په‌یوه‌ست نییه‌ به‌ پاراستنی پێگه‌ و ده‌سه‌لاتی زمانی کوردیه‌وه‌، به‌لکو بونی سیاسه‌تی زمانی له‌ وینه‌ گه‌وره‌که‌دا ده‌به‌ستریته‌وه‌ به‌ روانی و تیگه‌یشتنی لایه‌نه‌ په‌یوه‌ندیاره‌کان بۆ سوڤه‌رگرتن له‌ بونیاتانی ده‌وله‌ت – نه‌ته‌وه‌ی کوردی، یان جوړیک له‌ خۆسه‌ری و ئازادی و دادی کۆمه‌لایه‌تی، چونکه‌ به‌ برۆی که‌سیکی وه‌ک (Caviedes)، پلاندانان بۆ ستانداردکردنی زمانی نوسین به‌ره‌و زمانی فه‌رمی، مه‌ودا و ئه‌جیندای سیاسی هه‌یه‌ و چاره‌نوسی ئایدییتی نیشتمانی دیاریده‌کات، جگه‌ له‌مه‌ش به‌ برۆی مرۆفناس و کۆمه‌لناس و زمانه‌وانیکه‌ فه‌ره‌نسی وه‌ک (بۆردیو) زمان ته‌نها هۆکاری لیکتیگه‌یشتنی نیوان مرۆفه‌کان نییه، به‌لکو میکانیزمی ده‌سه‌لاتیشه، هاوکات پێشویه‌ زمان مانیفیستۆی به‌ داموده‌زگاییکردنی ده‌سه‌لاته، که‌ ئه‌و مافه‌ی ده‌داتی گۆیی لیبگیردری و حیسابی جدی له‌ کۆر و کۆمه‌له‌ نه‌ته‌وه‌یه‌کاندا بۆ بکری. (بروانه‌:سایبر، ۲۰۰۹: ۹۶ و ۹۸).

که‌واته‌ له‌ ئه‌نجامی نه‌بونی سیاسه‌ت و پلانی زمانی، له‌لایه‌ن حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستانه‌وه‌ له‌ دوا‌ی راپه‌ڕینی به‌هاری ۱۹۹۱ه‌وه‌، زمانی کوردی له‌ ئیستادا دوچاری قه‌یرانی شوناس و لاوازی پێگه‌ و هه‌ژاری فه‌ره‌نگه‌که‌ی بوته‌ته‌وه‌، چونکه‌ به‌هۆی نه‌بونی زمان و رینوسی ستاندارد، که‌ بیه‌ته‌ چه‌تری کۆکه‌ره‌وه‌ی مرۆفی کورد و شوناسیکه‌ هاوبه‌شیان بۆ چێبکات، له‌ ئه‌نجامی سیاسه‌تی هه‌له‌ و هاندان و پشتگیریکردنی زاوه‌ ناوچه‌یه‌کان، نه‌ته‌وه‌ی کورد خه‌ریکه‌ به‌ ئاراسته‌ی قه‌یرانی شوناس و نه‌بونی شوناسیکه‌ یه‌کگرتو هه‌نگاوده‌نیت،

ئەمە جگە لەوەی لە ئەنجامی سیاسەتی وەزارەتەکانی پەرۆردە و خۆیندنی بالا و دامەزرێوەکانی تری هەریم، که گرنگیههکی کوێرانه به زمانی ئینگلیزی دێدەن لەسەر حیسابی زمانی کوردیی، ئەمەش لاوازی پینگەیی زمانی کوردی لیکەوتووتەو، که لەم پەرۆه توانای مەملانی و هاڤرکینی لەگەڵ زمانە خاوەن پرستیژ/شکوکاندا خەریکه لەدەستدەدات، لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی نەبونی چاودێری و لێپرسینهوه و نەبونی دەزگای وەرگێرانی نیشتمانی و دامەزرێوەی نیشتمانیی زمانی، ئیستا زمانی کوردی فەرهنگیکی هەژاری لە بواری زانسته جیاوازهکاندا ههیه و به ناچاری بۆ پرکردنهوهی کهلین و کهموکورییه وشهیههکانی پهنا بۆ قهرزکردن و وەرگرتنی وشەیی بیگانه دەبات.

١/٣-٢-٩) خۆیندنگە تاییهتەکان و خۆیندنی زمانانی بیانی:

دهیقید کریستالی زمانهوان پێی وایه، که هۆکاری سه رهکی مه رگی زمان رودای دراماتیکی له نمونهی تسونامی و کاره ساته سروشتیههکان نییه، به لکو هۆکاری دهست به رداربونی ئاخێوه رانی ئەو زمانهیه بۆ زمانی تر، ئەمەش له پیناوی دهسته به رکردنی کار و وهزیه و ناوبانگ و داها تویهکی باشتر، بۆ نمونه زۆربهی ویلزیههکان به ئینگلیزی و (بریتونهکانی فەرهنسا) به فەرهنسی قسه دهکن، هه ربۆیه پیناویه نابیت کارهکان به م جوړه برۆنه پینش، دهشی فیری زمانی دوهم بیت، به لام بی ئەوهی ناچاری وازهینان له زمانی خۆت بیت، دیاره ئەمەش به دانانی سیاسهت و پلانی زمانی و چۆنییهتی خۆیندنی جوتزمانیهه وه دهسته تیه وه.^(١٣) هه ربۆیه به بروای ئیمه یه کیک له ئالنگارییه سه رهکیههکانی که له م قوناغه دا له به رده م زمانی کوردییدا وه ستاوه و بوته هه ره شهیهکی جیدی بۆ ئایینهی زمانه که، بریتیه له خۆیندنگه تاییهت - ئەهلییهکان، که له م سالانهی دواییدا ((ژمارهیهکی گه و ره قوتابخانهی تاییهتی هه مو ئاستهکان هه ن که زمانی ئینگلیزی وهکو زمانی فیرکردن به کاردهینن (بۆ نمونه قوتابخانهکانی ئیشق، کامبریج، جیهان، کوردستان، زانکۆی ئەمریکی))) (شیخوئیسلامی، ٢٠٢٠: ٦٣)، چونکه له م خۆیندنگانه دا ئەوهی که گرنگی پیده دریت، زمان و کهلتوری نه ته وه بالا دهسته کانه، له وانهش به تاییهتی زمانی ئینگلیزی، پاشان عه ره بی و تورکی و فەرهنسی و ... هتد، که ئەمه ههستی پینکریت یان نا، یه کیکه له ئالنگارییههکانی به رده م پینشکه وتنی زمانی کوردیی، چونکه ئەوهی که ده بیزیت و ده بیستریت و تییینی ده کریت و قسهی له باره وه ده کریت، حکومهت به شیوهیهکی نازانستی و نادروست به جوړیک له جوړهکان له رینگه ی که نال و ده رچهی جیاوازه وه بانگه شه بۆ ئەم جوړه خۆیندنگانه دهکات و به روهیان پیندهدات، له م پەرۆه حکومهتی هەریم (به بی پلان قوتابخانهی ئەهلی به ئینگلیزی دهکاته وه به بی ئەوهی له ئەنجامه مه ترسیدارهکانی هوشیار بیت، له لایهکی دی زمانی کوردی له م قوتابخانه ته واو په راویز خراوه، ئەم قوتابخانه نه وه یهک له کورد به رهه م دینن، نامۆ به زمان و ناسنامه ی خۆی) (بروانه:حه مه خورشید، ٢٠١٨: ٧)، هه ربۆیه جه ختکراوه ته وه له سه ر ئەوهی که پەرۆرده به زمانی زال کاریگه ری سه رهکی ده بیت له سه ر ده ربړینی ئایدیاکان و بیرو کهکان به زمانی دایک، بۆ ئەوانه ی که بۆ ماوهیهکی دورودیژ ده رخینه بهر خۆیندنی زمانیکی زال، له م باره یه وه (ئۆپنگن، ٢٠١٢: ١٧٦)، په یوه ست به خۆیندنی قوتابخانه له ناوچهکانی (ئامه د و هه کاری و چه ند گوندیکی شه مزینان) به زمانی تورکی ده نوسیته: (ئهو که سانه ی له باره ی خوێرخاندنیان بۆ ده ربړینی

بیرۆکه‌کانیان به زمانی کوردیی یان تورکی، پرسیاریان لیکراوه، ئەوانەیی خۆیندی (ئامادهیی و بەکالۆریۆس) یان تەواوکردوه، بۆ دەربڕینی بیروبۆچونه‌کانیان به زمانی تورکی ئاسوده‌ترن، هه‌روه‌ها تهنه‌ها له % ۲۰ یان لیهاتو بون بۆ خۆیندنه‌وه و نوسینی کوردیی. (۱۴)

دیاره ئەم سیاسه‌ته‌ش راسته‌وخۆ کاردانه‌وه‌ی نهرینیی خراپی له‌سه‌ر زمان و پۆشنییری کوردی هه‌بوه و هه‌یه و جۆریک له چینایه‌تی و جیاوازی کومه‌لایه‌تیشی به‌دوای خۆیدا هیناوه، واته ده‌سه‌لاتی کوردی له دوای راپه‌رینه‌وه به ده‌ستی خۆی پیگه و پایه‌ی زمان و پۆشنییری کوردیی بۆ زمان و پۆشنییری ئەوانی تر لاواز و چۆلک‌کردوه، چونکه ئەوه‌ی له‌م جۆره سیاسه‌ته ده‌خوینرێته‌وه نمونه‌ی له هه‌یج ولاتیکی خاوه‌ن سه‌روه‌ری نیشتمانی و نه‌ته‌وه‌ییدا نییه، له هه‌یج ولاتیکیدا به‌م جۆره‌ی هه‌ریمی کوردستانی عێراق، زمان و که‌لتوری خۆمالی، نا‌کرێته قوربانی زمان و که‌لتوری بالاده‌ست، مه‌گه‌ر له‌و ولاتانه‌ی که له‌لایه‌ن ده‌سه‌لاتیکی نانه‌ته‌وه‌یی و نانیشتمایی و کۆلۆنیالیستییه‌وه داگیرکراون.

هه‌ر له‌باره‌ی خۆیندی جوتزمانیی و گرنگیدان به‌ زمانی بیگانه له‌ قوناغه‌کانی سه‌ره‌تای خۆیندی منالدا و به‌ تایبه‌ت له‌ بازنه‌ی یه‌که‌می خۆیندندا، پۆله‌کانی (۱- ۳) ی بنه‌ره‌تی و مه‌ترسی و لیکه‌وته‌کانی له‌ روی ده‌رونی و کومه‌لایه‌تی و که‌سیتی مناله‌وه، (شیلان حوسین) له‌ توێژینه‌وه‌یه‌که‌یدا به‌ ناوی (داخواری زمانی دایک، بنه‌ما و په‌سنکردن) ده‌نوسیت: ((بیراردان به‌وه‌ی که‌ کرده‌ی په‌روه‌رده و فیرکردن به‌ زمانی دوهم به‌ ئەنجام‌بگه‌یه‌نریت و بایه‌خه‌ندی یه‌که‌م به‌ زمانی بیگانه‌ بدریت و شانازیکردن به‌وه‌ی به‌ زمانی دایکی قسه‌نه‌کریت، ... ئەوا ده‌بیته‌ هۆی شیواندی زمانی دایکی منال و که‌ زمانی دایکی شینوینرا، ئەوا ئەره‌که‌کانی زمانی دایک ده‌شیوینت و له‌ ئاکامیشدا کاردانه‌وه‌ی له‌سه‌ر بیر و چۆنییه‌تی بیرکردنه‌وه و ره‌فتاری منال ده‌بیت.)) (حوسین، ۲۰۲۲: ۲۵۹). (۱۵)

له‌ روی زانستییه‌وه و به‌پیی تیۆره‌ نوێیه‌کانی بواری فیربون و فیرکردن له‌ زانستی کومه‌لناسییدا و هاوکات به‌پیی زانستی ده‌روناسیی، پێویسته منال، تا ته‌مه‌نی (۱۰- ۱۲) سالی، به‌ زمانی دایکی خۆی، زمانی نه‌ته‌وه‌یی خۆی بخوینیت، چونکه له‌م قوناغه‌دا زمانی منال ده‌پژیت و فراژو ده‌بیت و کاملده‌بیت، ئەگه‌ر له‌م قوناغه‌دا، منال به‌ خۆیندی (دو زمانی)، یان زیاتر دا‌بگیریته‌وه، ئەوا ده‌بیته‌ هۆی لاوازی و هه‌رگرتنی منال و کاریگه‌ری له‌سه‌ر ئاستی زیره‌کی داده‌نیت و منال به‌ کۆد و وشه‌کانی زمانه‌که‌ی خۆی گۆشنا‌بیت، به‌لام ئەوه‌ی جیگه‌ی نیگه‌رانییه، له‌م‌روی هه‌ریمی کوردستانی عێراقدا، جگه له‌ کردنه‌وه‌ی کومه‌لیک قوتابخانه‌ی تایبه‌تی که‌ به‌ زمانی بیانی جیاواز له‌م قوتابخانه‌دا منالی کورد وانه‌ ده‌خوینیت و له‌ کۆتاییدا جگه له‌ زمان، که‌لتور و پۆشنییری و فه‌ره‌نگی زمانی پێخوینرا و هه‌رده‌گریت و به‌ جۆریک له‌ جۆره‌کان له‌ روی ده‌رونییه‌وه په‌یوه‌ست ده‌بیت به‌و زمانه‌وه، که له‌ قوتابخانه‌ پێیده‌خوینیت، ئەمه‌ش دوری ده‌خاته‌وه له‌ کومه‌لی کوردی و هه‌ست و سۆزی کوردییانه‌ی تایبه‌ت به‌ کومه‌له‌که‌ی خۆی، چونکه منال به‌ چ زمانیک بخوینیت به‌و زمانه‌ش بیرده‌کاته‌وه، له‌وه‌ش مه‌ترسیدارتر، ئیستا نه‌ک هه‌ر قوناغی چونه‌ قوتابخانه، به‌لکو قوناغی باخچه‌ی ساوایان و پیش چونه‌ قوتابخانه‌ش کومه‌لیک باخچه‌ی ساوایان به‌ زمانی بیگانه، به‌ تایبه‌ت زمانی ئینگلیزی کارامه‌ییه‌ زمانیه‌کانیان و هه‌رده‌گرن و گه‌شه‌پێده‌دن، که ئەمه‌ش بۆ خۆی مه‌ترسییه‌کی جدیتره له‌ قوناغی چونه‌ قوتابخانه، له‌به‌رئ‌وه‌ی ((بنه‌ما و

بنهچهکانی زمان و قسهکردن له قونای شیرهخورییدا چهکه ره دهکن و له قونای پیش چونه قوتابخانهش تا رادهیهکی باش دهچهسپین و گهشهدهکن، له بهرئهوه قونای پیش چونه قوتابخانه قونایگیکی زور ناسک و ههستیاره و ئەگەر ئاگامان لێی نهبیت و بارودۆخی گونجاو و له بار بۆ گهشهکردنی زمانی مندال و توانای قسهکردنی نه رهخسینین، ئەوه زیانیکی زور له کهسایهتی مندال و توانای قسهکردن و گهشهکردنی عهقلی دهکهوێت.))، (قههچهتانی، ۲۰۱۵: ۵۷).

کهواته ئەگەر له قونای پیش چونه قوتابخانه و قونای دوا چونه قوتابخانهشدا، به تایبهت له بازنه یهکهمی خویندنێ منالدا له (۱-۳) ی بنه رتهتی و دواتریش، که زانایان، تا ته مهنی ۱۲ سالیان داناوه، به وریاییهوه ئاگاداریی ئەم قونای نه کریت، که قونای وهرگرتن و گهشهکردن و فراژوبون و کاملبونی (زمانی) زمانی منال، ئەوا له کوتاییدا ئەو منال که سیتیهکی لاوازی لیده رده چیت و توانای هه لکردنی وهک پویست له گه ل بارودۆخهکانی ژياندا نابیت و جۆریک له نامۆی و خۆ به دورگرتن له کومه لێ به دوا دا دیت، چونکه زمانی دایک په یوهسته به بیر و بیرکردنه وه - هزرین و خۆگونجانده کومه لایهتی و دهر برپینه دهرونی و ناوهکیهکان و هه لکردن له گه ل بارودۆخ و بویه ره نوییهکانی ژياندا.

۱-۲-۳/۱) نه بونی فلتەر و ریکاری زانستی و زمانهوانی و یاسایی بۆ وهرگرتنی وشه و زاراوه:

نه بونی چاودیری و لپرسینه وهی یاسایی و به دوا دا چون بۆ پیشیلکردنی مافی زمانی (زمانی کوردی)، له لایهن داموده زگا په یوه ندییدارهکانی له نمونهی وهزاره تهکانی (پۆشنیری بۆ ده زگاکانی راگه یاندن به هه مو جۆرهکانیه وه - بینراو، بیسترا، خوینراو، ... هتد)، (وهزارهتی شارهوانی بۆ بازار و تابلوی دوکانهکان و چۆنییهتی نوسین و به کارهینانی زمان و رینوسی کوردی، بانگه شه - ریکلامی بازرگانی و ... هتد)، هاوکات (وهزارهتی بازرگانی بۆ ئالۆیره بازرگانی و بۆنده بازرگانی و ده کارکردنی زمانی کوردی له سه ره ئەو ئامیر و که لوپه لانهی که دینه ناو بازارهکانی ههریمی کوردستانه وه و له لایهن کورد زمانان و هاو لاتیانی کورد زمانه وه به کار ده هینین، ... هتد).

کهواته به برۆای ئەم توێژینه وهیه هینانی وشه و زاراوهی زمانی تر له چوارچیوهی پویستدا و به پیی مه رجه زمانهوانی و زانستیهکان و خستنه ژیر باری یاسا فۆنۆلۆژی و رینوسییهکانی زمانی کوردیه وه کاریکی ئاساییه، به لام ئەوهی که نائاساییه و ده بیته هوی ژه هری زمانی و بیپیزی زمانی کوردی و لاوازی پیگهی زمانه کهی به دوا دا دیت، هینانی وشه و زاراوهیه به بی فلتەر و چاودیری و به بی خستنه ژیر باری یاسا فۆنۆلۆژی و رینوسییهکانی زمانی کوردیه وه، یاخود هینانه کهی له دهره وهی پویستی بیت و ته نها بۆ خۆ ده رخستن و چه زی تاکه که سی بیت، ئەمه کاریکه ده بیت ریکاری لی بکریت و چاودیری بکریت و لپرسینه وهی یاسایی به شویندا بیت، به تایبهت هه ولی کۆنترۆ لکردنی هه مو جۆرهکانی راگه یاندن و ده زگاکانی وه شان و بلا و کردنه وه بدریت و بحریته ژیر چاودیری زمانهوانی و هه ولی ریکخستنی بدریت، چونکه راگه یاندن یه کیکه له و ئامرازه گرنگانهی که وهک چه کیکی دو سه ره وایه هه م ده توانیت بیته هوی پیشکه وتن و گه شه سهندن و راژه کردنی

زمان و ههم دهتوانیت بیته هوی ژههراویکردنی زمان، له بهرئهوهی تاکه ئامرازه زۆر به ئاسانی و به بی فلتهر خۆیدهکات به ههمو مالیکدا و ههمو ته مهن و ئاسته جیاوازهکان به کاریده هینن و کاریگه ریبیان له سههه داده نیت. قی تی = راپۆرت،

گشتپرسی = راپرسی/رپفراندۆم،

گوئیست = گوئگرتن/گوئلیبون، کۆبونه وهیه کمان کرد/ نهجامدا = کۆبوینه وه،

ئیفینت = چالاکی

۱۱-۲-۳/۱ بونی ههستی خۆبه که مزانین:

یه کیکێ تر له و کۆسپانهی بهردهم زمانی کوردی و تاکی کورد به شیوهیه کی گشتیی، ههستی خۆبه که مزانینه به گشتی و به نزم ته ماشاکردنی پیگه و شکۆی زمانی کوردیه به تاییه تی، دیاره جیکه وتبونی ئەم ههسته ش لای تاکی کورد، به هوی ناله باری میژوی نه ته وهی کورده وهیه، که بهردهوام به هوی هه لکه وتهی شوین و جوگرافیا که یه وه له نیوان بهرداشی ئیمبراتۆر و پاشایان و دهسه لات و حکومه ته شه پرکه ر و بهرژه وه ندخوازه کانی میژوی کۆن و نوپی ناوچه که دا بوه و بهردهوام ژێردهسته و پلیشاوه و سته ملیکراو بوه، به شیوهیه که مامه لهی له گه لدا کراوه، که وهک یاریکه ریکی دۆراو له ههمو یارییه کانی ناوچه که دا بیته دهره وه، سه ره نه انجام ئەمه ش بوته هوی دروستبونی گرێه کی دهرونی بو تاکی نه ته وهی کورد، هه ربۆیه ئەم گری دهرونییه ش وایکردوه، که به چاویکی بچوک و که م به هاوه سهیری شتی خۆی بکات و به بچوک و هیچ له قه له می بدات، که ئەمه گرێه کی دهرونی گه وره یه و تا ئیستا نه توانراوه بکریته وه یان نه ویستراوه، ئەوه تا (نالی) زیاد له ۲۰۰ سال پیش ئیستا به دهست ئەم دهره وه نالاندویه تی و به رانه ر ئەو که سانه ی که لۆمه یان کردوه له سه ره نه وهی که به زمانه که ی خۆی (کوردیی) شیعی هۆنیوه ته وه، ئەو بۆچونه ی ره تکرده ته وه، گوايه زمانی کوردیی، توانای پینوسینی شیعر و ئەده بیاتی نییه و له به رانه ر ئەو که سانه دا وه ستاوه ته وه و پیتیانی وتوه:

کهس به ئەلفازم نه لی خو کوردیه خو کوردیه

هه ر که سی نادان نه بیت خۆی تالیبی مه عنا ده کا. (نالی، ۱۳۸۶: ۱۰۶)

له باره ی ئەم هۆنراوه یه ی نالییه وه، غازی فاتیح وه یس دهنوسیت: ((نالی له و سه رده مه دا هه سته به وه کردوه که کورد به چاویکی سوکه وه ئەرواننه زمانی کوردی، هه ر له بهر ئەمه شه ئەم دیره شیعه ری کردوه به پالپشتی هۆنراوه کوردیه کانی)). (وه یس، ۲۰۱۹: ۲۷۵).

هه ر له و چوارچیوه یه دا و په یوه ست به م بابه ته وه خانای قوبادی زۆر پیش نالی له سه ده ی حه قده هه مدا شانازی به زمانه که یه وه ده کات و ده لیت: (دیوانی خانا، ۲۰۱۶).

کوردی جه فارسی، به ل شیرینته رهن

راسه ن مواچان فارسی شه که رهن

هەر له باره‌ی ئەم جۆره بیروپرایانه و په‌یوه‌ست به‌هه‌لوێستی خه‌لکی له‌ باره‌ی زمان و رێنۆسی کوردییه‌وه، (محه‌مه‌د مه‌عروف فه‌تاح) ده‌لێت: ((کوردی نه‌ک هه‌ر ئه‌و پله‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ی نه‌دراوه‌تی که‌ زۆربه‌مان به‌ زمانێ تری ده‌ده‌ین، به‌لکو تا ئێستاش له‌ هه‌ندێ شوێندا و له‌لایه‌ن هه‌ندێ که‌سه‌وه به‌ چاویکی نزم سه‌یری ده‌کریت، یان زۆربه‌مان سارد و که‌مه‌ترخه‌مین به‌رانبه‌ری)) (فه‌تاح، ۲۰۱۰: ۶۶).

که‌واته‌ بونی ئه‌و جۆره ده‌نگ و بۆچونه‌یه‌ی که‌ له‌لای ئاخێوه‌ری کورد-زمان بونه به‌ جۆریک له‌ راستی، به‌رئه‌نجامی سیاسه‌تی دور و درێژی ئه‌و حکومه‌تانه‌یه، که‌ کورد و زمانه‌که‌یان به‌رپه‌وه‌بردوه، واته‌ بونی ئەم جۆره له‌ هه‌ستکردن به‌ نزمی پێگه‌ی زمانی کوردی له‌ به‌رانبه‌ر زمانه‌کانی (عه‌ره‌بی و فارسی و تورکی) له‌ رابردودا ریشه‌یه‌کی قوڵی می‌ژویی هه‌یه و په‌یوه‌سته به‌ ده‌سه‌لاته‌ سیاسیه‌کانی که‌ له‌ رابردودا کوردیان به‌رپه‌وه‌بردوه، له‌م باره‌یه‌وه (مایکل ئیبل) ده‌لێت: ((زمانی کوردی له‌ به‌هیزی و به‌گۆری می‌ژویی عه‌ره‌بی و تورکی و فارسی ئازاری ده‌چه‌شت، ... به‌هۆی ئاماده‌نبونی زمانی کوردی نوسین له‌ ماوه‌ی سه‌ده‌ی چه‌ده‌هه‌م، هه‌روه‌ها زالی قسه‌کردن به‌ زمانی عه‌ره‌بی، زاره کوردیه‌ ناوخۆیه‌کانی بۆ پێگه‌ی خۆ به‌که‌مزانین دابه‌زاند. عه‌ره‌بی زمانی ئایین و یاسا بو، تورکیش زمانی به‌رپه‌وه‌بردن و ده‌وله‌ت بو، فارسیش زمانی کلتوریک به‌رز و ده‌وله‌مه‌ند بو، که‌ مه‌لاکان کاره‌ ئه‌ده‌بی و رۆشنییرییه‌کانی خۆیان پێ به‌یان ده‌کرد.)) (ئیبیل، ۲۰۲۰: ۱۱۵)، هه‌رپه‌وه‌ دروستکردنی ئه‌و هه‌ستی خۆبه‌که‌مزانین و زمانی کوردی به‌ که‌مزانینه، وایان له‌ دایکوباوکی منالی کورد و تاکی کوردی کردوه، که‌ به‌ چاویکی نزمتر و له‌ پێگه‌یه‌کی خوارتردا بۆ زمانه‌که‌ی خۆی بروانیت، که‌ ئه‌مه‌ش پێچه‌وانه‌ی لایه‌نی زانستی و توێژینه‌وه‌ نوێیه‌کانی بواری زمانه‌وانیه‌ و ئه‌وه سه‌لمیتره‌وه، زمانی باش و خراپ، زمانی پێشکه‌وتو و دوکه‌وتو نییه، به‌لکو هه‌مو زمانه‌کان له‌ بونیاتی (ده‌نگسازی و وشه‌سازی و رسته‌سازی) دا هه‌مان بناغه‌یان هه‌یه، ئه‌وه پێشکه‌وتن و دوکه‌وتنی کۆمه‌ل و ئاخێوه‌ری زمانه‌که‌یه له‌ بواره جیاوازه‌کاندا ده‌بیته هۆی ده‌وله‌مه‌ندکردنی فه‌ره‌هنگی ئه‌و زمانه و به‌کاره‌یتانی له‌ بوار و کایه جیاوازه‌کانی ژیان و زانستدا نه‌ک خۆدی زمانه‌که، هه‌ر له‌م پوه‌وه و له‌ باره‌ی توانستی زمانی کوردیه‌وه (سیوه‌یلی)، ده‌لێت: ((زمان دیارده‌یه‌کی می‌ژویی و کۆمه‌لایه‌تییه و گه‌شه‌کردن و په‌ره‌سه‌ندنی به‌نده به‌ په‌ره‌سه‌ندنی کۆمه‌لگاوه له‌ میانه‌ی می‌ژودا زمانی کوردی وه‌ک هه‌ر زمانیکێ زیندوی دیکه‌ی جیهان خاوه‌ن توانایی تایبه‌ت به‌ خۆیه‌تی، که‌ له‌ زه‌مینه‌ی فیکر و فه‌لسه‌فه‌دا زۆر که‌متر کاریان پیکراوه، له‌ چاوشیعر و زمانی ئایینی و فۆلکلۆردا. پێویسته کاربکریت بۆ ئاشکراکردنی توانا شاراره و پۆتینسیالییه‌کانی ئەم زمانه و کرانه‌وه‌ی به‌سه‌ر جیهاندا، تا خۆی له‌ میانه‌ی بابه‌تی جیاوازا تا قیباکاته‌وه.)) (سیوه‌یلی، ۲۰۱۱: ۳۱).

هاوکات بونی ئەم دهرد و نه‌خۆشی و گریی خۆ به‌که‌مزانینه، هه‌ر ته‌نها له‌ناو کورددا نییه، به‌لکو ئه‌وه‌تا له‌ سه‌ده‌ی شانزه‌دا له‌ ناو فه‌ره‌نسییه‌کاندا هه‌بوه، له‌م پوه‌وه (دوبلای) هزرقانی فه‌ره‌نسیی له‌ ۱۵۴۹ دا ده‌لێت: (هه‌رچه‌نده که‌میک گله‌یی له‌ هاوولاتیانی خۆم ده‌که‌م که‌ گیل و سه‌رکیش و سه‌ره‌رپۆبون، ئه‌وان هه‌رچه‌نده له‌ گریک و لاتینییه‌کان که‌متر نین، به‌لام گالته به‌ هه‌مو شتی که‌ ده‌که‌ن که‌ به‌ فه‌ره‌نسی نوسرابیت و په‌تیده‌که‌نه‌وه،

زیاتر له وهش سه رسامم، كه هه ندىك له زانایان وای بۆ ده چن كه زمانه كه ی ئیمه ناتوانیت بیته زمانى ئه ده ب و زانست). (كالفی، 2012: 79).

بۆیه له كوتاییدا ده لێین: پێویسته گرنگی و په ره به زمان و به كار هینانه كانی زمانى دایك بدریت، له بواره كانی (په روه رده و فیر كردن، كارگێری و به رپوه بردن، یاسادان و كاروبارى یاسایی، فیکر و فه لسه فه، توێژینه وه و خویندنی بالا، هه روه ها وتته وه ی زانسته په تیه كان، ... هتد)، چونكه زمان هۆكارى كاری و كارگه رى گواستنه وه ی زانیاری و مه عریفه و دونیابینی مرۆقه كانه، به مه ش ده توانیت بناغه ی مه عریفی و په ره پیدانی مرۆی و توكمه كردنی پایه كانی كومه لێكى وشيار دابنریت، له به رته وه ی زمان هه لگه رى مه عریفه و دونیابینی مرۆقه كان و چه مكه مه عریفیه كانه، هه ر له به رته مه شه، كه ئه نجامه كانی توێژینه وه و به دوا دا چونه كان جه ختیان له وه كردو ته وه، كه خویندن به زمانى دایك له بواره كانی په روه رده و خویندنی بالا و فیر كردن و توێژینه وه و بواره زانستیه كان و راگه یاندن و ... هتد) دا، به كلیلى گۆرانیكارى له بواره كانی (رۆشنیاری و كه لتورى و كومه لایه تی و زانستی و ... هتد) ی كومه ل داده نریت.

ئه نجام:

- 1- زمانى كوردی، له ئه نجامى گۆرانی بارودۆخه گشتیه كه ی ژيانى كومه لایه تیه وه، به هۆی جیهانگیری و هه ژمونی زمانى ئینگلیزی و ته كنه لوژیای زانیارییه وه له به رده م هه ره شه و ئالنگارییه كى جدیدایه.
- 2- سیاسه تی ئه و ولاتانه ی كه كوردیان به سه ردا دابه شكراوه له به رانه ر زمانى كوردییدا، وایكردوه، كه زمانه كه گه شه كردنێكى سه روشتی و ئاسایی گه شه نه كات و په ل بۆ بوار و كایه جیاوازه كان رانه كیشیت، كه ئه مه ش جوړیک له كاروان به جیمان و هه ژاری فه ره نه نگه كه ی لیکه وتو ته وه.
- 3- له باشورى كوردستاندا، به هۆی نه بونی سیاسه ت و پلانی زمانى، له لایه ن ده سه لاتى جیه جیكردنه وه، كه هه ولێ یه كلاكردنه وه ی زمان و رینوسی ستاندارد بدات، هه روه ها دروستنه كردنی دامه زراوه كانی تاییه ت به راژه كردنی زمانى كوردی و نه بونی چاودێری و پاراستنی زمانیه وه، وایانكردوه، كه زمانى كوردی له بارودۆخێكى ساغله مدا نه بیت، كه ئه مه ش زمانى كوردی دوچارى لاوازی پینگه كه ی له به رانه ر شكۆى زمانانى تر و هه ژاری فه ره نه نگه كه ی له بواره جیاوازه كاندا و به تاییه ت له بواری زانستی و ته كنه لوژیای زانیارییدا لیکه وتو ته وه.
- 4- بونی ژماره یه كى زۆر خویندنگه ی تاییه ت و كردنه وه ی ئه م جوړه خویندنگه یانه به بی هه لسه نگاندى و پلان، زمانى كوردیان خستوه ته پینگه یه كى لاواز و په راویزییه وه، كه له روى ده رونییه وه وای له منال و خیزانى كورد كردوه، كه زمانه كه یان له پینگه یه كى نزمتر و لاوازتر له هه مبه ر پینگه ی زمانانى تر دا ببینه وه.
- 5- پیاده كردنی سیاسه تی جوت-ستانداردى له باشورى كوردستاندا، چ له داموده زگا فه رمیه كان و چ له راگه یاندن و ناوه نده كانی تر دا، هه ره شه یه كى جدیدی بۆ زیاتر لیکدور كه وتته وه ی زاره كانی كوردی ناوه راست و كوردی ژورو، كه له ئه نجامدا ده بیته هۆی دروستبونی دو زمان و دو نه ته وه ی جیاواز، ئه مه جگه له وه ی كه به شیوه یه كى نافه رمی و له هه ندىك له راگه یاندنه بینراوه كانی هه ریمى كوردستانی عیراقد، له پال جوت - ستانداردی، سیاسه تی جوت - رینوسیش به خشكه یی په پره وده كریت.

The Obstacles of Kurdish Language (Southern Kurdistan as Example)

Mustafa Raza Mustafa¹

¹Kurdish Department, College of Language, Charmo University, Chamchamall, Kurdistan Region, Iraq.

Abstract:

The research entitled (The obstacles of Kurdish Language –Kurdistan Region of Iraq as example). In this scientific paper attempted to illustrate the significant obstacles and barriers of Kurdish language and also illustrate the prevention of development and vitality of Kurdish language in a scientific and critical manner in this part of Kurdistan as examples of the research. So it focuses on the insufficiencies of the language, in this way we might serve and protect our language. Hence we could protect our language from collapse and death. It is needed that all of people and those who are related to this case could have a serious attention on our language; the attention could be in personal attempt or a group attempt either in a formal way or in an informal way to serve the language.

Key words: Obstacles, Save of Kurdish Language, External Obstacles, Internal Obstacles, Planning and Language Policy.

په راپهرهكان:

- ۱- له م توپزینه وهیه دا ههولدراره كه مترین سهراوه بهكاربهینریت، چونكه توپزینه وهكه پهنگدهره وهی تیبینی و سهرنج و بۆچونهكانی توپزهره بۆ ئیستای زمانی كوردی و زیاتر بیروراكان، هه لاینجراوی بارودۆخی كه توارى ئیستای زمانی كوردی، به شیوهی سهرنجدان و تیبینی كردن و هه لاینجاندن.
- ۲- برهانه: (هه رشه می، https://rezmanikurde.blogspot.com/2016/05/blog-post_26.html).
- ۳- برهانه: (ئازاد: ۲۰۲۰/۲/۲۶)، وتاری (هه وشيروان مستهفا، مه بهستی له وشه ی (ئالنگاری) چی بو، كه زۆرتین مشتومری لیکه وته وه؟)، <https://rojnews.news>.
- ۴- مه بهستی له ده برینی (هه توانیت)، بۆ ئه و بواره جیاوازانه، (ره ها) نییه، چونكه ئه وه پونه، كه موزۆر زمانی كوردی له كومه لیک بوار و كه تیگۆری جیاوازا دهكارده كریت، به لام ئه م بهكارهینانانه، هه م له ئاستی پیویست و ویست و تموحدا نین و هه م به شیوهیه کی زانستی و گشتگیر هه ولنه دراره، له چوارچیوهیه کی پلان بۆ دارپژراوی هه لسه نگیتراره، زمانی كوردی له بوار و كایه جیاوازه كاندا به تایبه ت كایه ی زانستی و ته كنه لۆژیای زانیاری بهكاربهینریت.
- ۵- بۆ زانیاری زیاتر برهانه: ۱- (بیلال، میژوی زمانی كوردی)، ۲- (هه م خورشید، ۲۰۱۸، زمانی كوردی و دیالیکته كانی توپزینه وهیه کی جوگرافی، و سوداد ره سول).
- ۶- برهانه: (ترادگیل، ۲۰۲۱: زمانناسی كومه لایه تی).
- ۷- له م بارهیه وه برهانه (سورخی، ۲۰۲۲: ۱۰ - ۳۶، وتاری: سیاسه تی تاكزمانی له ئیزان گوتاری خۆراگری كورد).
- ۸- بۆ زانیاری زیاتر برهانه: (شیخولئیسلامی، ۲۰۲۰: جۆراوجۆریتی زمانی كوردی).
- ۹- له (سورخی، ۲۷۲۱: ۱۶) هه وه وه رگیراه.
- ۱۰- برهانه (ناوخۆش، ۲۰۱۳: ۱۱۳).
- ۱۱- برهانه (ده ستوری كۆماری عیراق، ۲۰۰۵: ۵) ماده ی (۴)، پیگه ی: <https://iq.parliament.iq>.
- ۱۲- برهانه (یاسای ژماره ۶ ی سالی ۲۰۱۴ ی په رله مانی كوردستان، یاسای زمانه فه رمیه كانی كوردستان - عیراق)، پیگه ی: <https://www.parliament.krd>
- ۱۳- برهانه (كریستال، كورته یه ك له میژوی زمان، ۲۰۲۰: ۱۷۲).
- ۱۴- برهانه (سورخی، ۲۷۲۱: ۲۳).
- ۱۵- هه ر له م بارهیه وه برهانه توپزینه وهیه کی تری نوسه ر به ناوینشانی: (خویندنی زمانی دایك و بنیاتنانی كه سیتی، ۲۰۲۲: ۲۸۱ - ۳۰۸).

سه‌رچاوه‌کان:

- ئیبیل، مایکل: (۲۰۲۰)، نه‌ته‌وه‌یک به‌بی ده‌وله‌ته کورده‌کان له سه‌ره‌له‌دانی ئیسلامه‌وه بو کازیوه‌ی ناسیونالیزم، و.بادینان محمه‌د، چاپی یه‌که‌م – چاپخانه‌ی تاران.
- نازاد، هانا: (۲۰۲۰/۲/۲۶)، وتاری (نه‌وشیروان مسته‌فا)، مه‌به‌ستی له وشه‌ی (ئالنگاری) چی بو، که زۆرتین مشتومری لیکه‌وته‌وه؟، پیگه‌ی: <https://rojnews.news>.
- بیدار، جمال: (۲۰۱۰)، فه‌ره‌نگی وشه‌نامه هورامی – کوردیی ناوه‌راست، هه‌ولیر.
- برزو، ئومید: (۲۰۲۰)، تووژینه‌وه زمانه‌وانیه‌کان، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی جنگل – تاران – ئیران.
- ترادگیل، پیتەر: (۲۰۲۱)، زمانناسی کومه‌لایه‌تی، و.حه‌سه‌ن قازی، چاپی یه‌که‌م، بلاوکراوه‌ی مادیار – سنه.
- قوبادی، خانا: (۲۰۱۶)، دیوان، کۆکردنه‌وه و لیکۆلینه‌وه‌ی: کاروان عوسمان خه‌یات (رئیبین)، پینداچونه‌وه‌ی (ئیدریس عومه‌ر مه‌حمود)، چاپی یه‌که‌م، نشر شوان – سنه.
- شیخولئیسلامی، جه‌عفر و ئه‌وانی دی: (۲۰۲۰)، کورده‌کان (میژو، ئابین، زمان، سیاسه‌ت)، و.له ئینگلیزییه‌وه: عه‌تا فه‌رده‌اخ، ده‌زگای پۆشنیری جه‌مال عیرفان، چاپخانه‌ی تاران.
- شه‌مس، هیمن: (۲۰۱۷)، رینوسی تابلۆکانی حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان به‌پیی رینماییه‌مانی ئه‌کادیمیای کوردی (تابلۆ فه‌رمیه‌کانی قه‌زای کۆیه به‌ نمونه) لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی کاره‌کیه، گۆفاری زانکۆی راپه‌رین – سالی چواره‌م، ژماره (۱۱).
- سورخی، ره‌حیم: (۲۷۲۱)، سیاسه‌تی تاکزمانی له ئیران و گوتاری خۆراگری کورد، گۆفاری تیشک، ژماره (۶۲).
- سیوه‌یلی، ریبوار: (۲۰۱۱)، زمان فه‌لسه‌فه و شوناس، ئامه‌حمود شیرزاد، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی شه‌هید نازاد هه‌ورامی – سلیمانی.
- سابیر، کامیار: (۲۰۰۹)، لینگوا فرانکای کوردیی (زمانی ستانده‌رد و فه‌رمی)، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی ره‌نج – سلیمانی.
- سامان، فه‌ره‌دیدون: (۲۰۲۲)، زمانی کوردی له ئاستانه‌ی سه‌ده‌ی بیست و یه‌کدا، گۆفاری زمان و زار، ژماره (۳)، چاپخانه‌ی تاران.
- حه‌سه‌نپور، ئه‌میر: (۲۰۱۵)، سه‌ده‌یه‌یک خه‌بات له پیناوی زمانی کوردیدا: تیوری، سیاسه‌ت و ئیده‌ئۆلۆژی، له بلاوکراوه‌کانی بنکه‌ی ژین – سلیمانی.
- حوسین، شیلان: (۲۰۲۱)، زانستی زمانی کاره‌کی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی پیره‌میرد – سلیمانی.
- حه‌مه‌خورشید، فوئاد: (۲۰۱۸)، زمانی کوردی و دیالیکته‌کانی تووژینه‌وه‌ی جوگرافی، و.له عه‌ره‌بیه‌وه: سوداد ره‌سول، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی رۆژه‌لات – هه‌ولیر.
- ده‌ستوری عیراقی فیدرال: (۲۰۰۵)، پیگه‌ی: <https://iq.parliament.iq>
- غه‌فور، مسته‌فا، (۲۰۲۱)، وتاری: زمان و پرنسیپ و گرفته‌کانی وه‌رگێران، گۆفاری زمان و زار، ژماره (۱)، چاپخانه‌ی تاران.
-، (۲۰۲۱)، وتاری: زاره‌کان و بنه‌مایه‌ک بو زمانی یه‌کگرتو، گۆفاری زمان و زار، ژماره (۲)، چاپخانه‌ی تاران.
- قه‌فتان، فازیل: (۲۰۱۹)، پرۆژه‌ی به‌ کوردبیکردنی زانست و خویندنی بالا، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی پیره‌میرد – سلیمانی.
- قه‌ره‌چه‌تانی، که‌ریم: (۲۰۱۵)، سایکۆلۆژیای زمانی مندال، چاپی دوهم، چاپخانه‌ی پیره‌میرد – سلیمانی.
- فه‌تاح، محمه‌د مه‌عروف: (۲۰۱۰)، لیکۆلینه‌وه زمانه‌وانیه‌کان، کۆکردنه‌وه و ئاماده‌کردنه‌وه‌ی: شیروان حوسین خۆشناو و شیروان میرزا قادر، چاپی یه‌که‌م – چاپخانه‌ی رۆژه‌لات، هه‌ولیر.
- کریستال، ده‌یفید: (۲۰۲۰)، کورته‌یه‌ک له میژوی زمان، و.له ئینگلیزییه‌وه: سه‌ره‌به‌ست جیهاد، چاپی یه‌که‌م، ناوه‌ندی ئاویر بو چاپ و بلاوکردنه‌وه.
- کالفی، لويس: (۲۰۱۲)، شه‌ری زمان و سیاسه‌تی زمان، و.له عه‌ره‌بیه‌وه: به‌هادین جلال، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی خانی – ده‌وک.
- مه‌حوی، محمه‌د: (۲۰۱۶)، مه‌نامه (به ستانداردکردنی زمانی کوردی دروستتوسیین)، ده‌روازه‌ی یه‌که‌م ئورسوگرافی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی ئه‌ندیشه – سلیمانی.

نهبز، جهمال: (۲۰۰۸)، وهرگيران هونه ره، چاپی چواره م، له بلاوکراوه کانی کۆنگره ی نیشتمانی کوردستان. ناوخۆش، سه لام: (۲۰۲۱)، (سایکس – بیکۆ) ی زمانه وانی کوردی، گۆڤاری زمان و زار، ژماره (۲)، چاپخانه ی تاران. نالی، مه لاکدر: (۱۳۸۶)، دیوان، لیکۆلینه وه و لیکدانه وه ی: مه لا عه بدولکه ریمی موده ریس و فاتیح عه بدولکه ریم، پینداچونه وه ی (محمدی ملاکریم)، چاپی پینجه م، بلاوکردنه وه ی کوردستان – سنه. هه رشه می، شاسوار: (۲۰۲۲)، زمان و ئه رکه کانی سه رده م، گۆڤاری زمان و زار، ژماره (۳)، چاپخانه ی تاران. هه رشه می، شاسوار: (۲۰۱۶)، وتاری (واتای وشه ی ئالنگاری)، پیگه ی: <https://rezmanikurde>. یانسۆن، توره: (۲۰۱۹)، میژوی زمان کنه کردن به ناو کات و شویندا، و له ئینگلیزییه وه: نوری که ریم، چاپخانه ی ناوه ی ره هه ند، چاپی یه که م – سلیمانی. وه یس، غازی: (۲۰۱۹)، شه هیدی دو سه د ساله ی شاری سلیمانی ماموستا غازی فاتیح وه یس ژیان و به ره مه کانی، گردوکۆی (ئازاد هیدایه ت ده لۆ)، چاپخانه ی زانکۆی سه لاهه دین – چاپی یه که م، هه ولیر. یاسای ژماره ۶ ی سالی ۲۰۱۴ ی په رله مانی کوردستان، یاسای زمانه فه رمیه کانی هه ریمی کوردستان – عیراق، پیگه ی: <https://www.parliament.krd>.